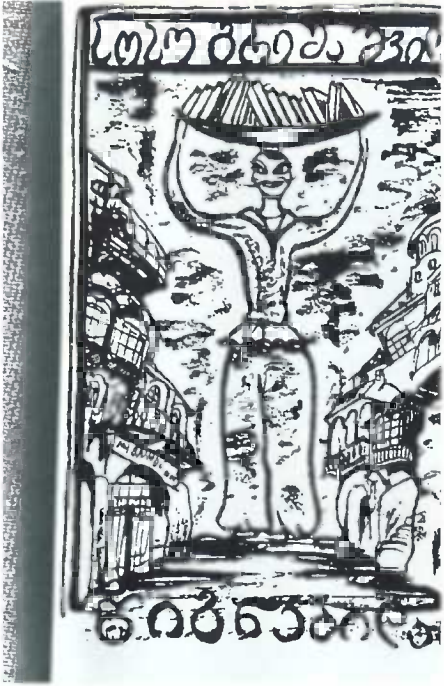

ბ. ნოთაძე

გვერდნაწილობა და სხვა

ცალკე ამონაბეჭდი

Extrait

დოც. ბ. ნიორაძე

ზემოაშვალის სამარე

დაბეჭდა 1931 წლის იანვრის 10-ს

ტფლისი

1931

ს. შ. უ. ს პოლიგრაფტრესტის 1-ლი სტამბა.

ტირაჟი—50 ცალი. შეკვ. № 898. მთავლიტი I.

შინაარსი

	გვერდი
1. სამარის აღმოჩენა და მისი ინვენტარი	139
2. სამარის ფორმა	144
3. მიცვალებულის მდებარეობა	146
4. ზემოავჭალის სამარის მნიშვნელობა	150
5. რატომ მარხავდენ მჯდომარე პოხით?	159
6. თავის ქალა	161
a) თავის ქალის ზომები	163
b) დეფორმაცია	168
c) ტრეპანაცია	170
d) კბილები	173
e) თავის ქალის წონა	174
7. ზემოავჭალის ადამიანის სიმაღლე	174
8. რა სქესის იყო ზემოავჭალის ადამიანი?	175
9. როგორი თავის ქალები იყო აღმოჩენილი ზემოავჭალის მახლობლად?	177
10. რომელ ადამიანთა ვარიეტეტს ეკუთვნოდა ზემოავჭალის ადამიანი	177
11. გვხვდება თუ არა საომარი იარაღით დამარხული ქალების, ჩონჩხი	179
12. ბრინჯაოს ნივთები	180
A. მახვილი	180
a) როგორ უნდა წარმოვიდგინოთ ჩვენი მახვილის წარმოშობა?	194
b) ტიპოლოგიისათვის	195
c) ქრონოლოგიისათვის	198
d) სად არის ნაპოვნი ზემოავჭალის მახვილის ტიპის მახვილები	203
e) ზემოავჭალის და ქედაბეკის მახვილები	205
B. სამაჯურები	209
C. ბეჭდები	210
D. მახათი	210
E. ლილები	210
F. ფირფიტა	210
G. ლურსმნები	210
13. რკინის ნივთები	210
A. შუბის თავი	210
B. ხანჯალი	211
14. თიხის ჭურჭელი	211

A. ფიალი	211
B. ჯამი	212
C. დოქი	213
D. ორყურა კოჭობი	213
E. მუცელევიწრო კოჭობი	214
F. შავი ფერის კერამიკა	215
15. სარდოლიკის ანუ კარნეოლის მძივები	218
16. „შუშის“ მძივები	219
17. Zusammenfassung und Ergebnisse	220
18. სახელების, ნივთების და ადგილების მაჩვენებელი	229

მაჩვენებელი

სურათების და ტაბულების

A) სურათები

	გვერდი
1. ზემოავეჭალის ბავშთა ახალშენის მიდამოს გეგმა	140
2. ზემოავეჭალის სამარის მიდამოს განაკვეთი	141
3. ზემოავეჭალის სამარე პრეპარაციის შემდეგ	142
4. ბრინჯაოს ლურსმნები და ფირფიტა	143
5. ხელის თითების ფალანგები და მათზე წამოცმული ბეჭდები	144
6. რკინის შუბი და მის ქვეშ ცხენის ქვემო ყბა კბილებით	144
7. ბრინჯაოს ლილები	145
8. სარდოლიკის მძივები	145
9. კვარცის მძივი	146
10. შუშის მაგვარი მძივები	146
11. მოციფრო შუშის მაგვარი მძივები	147
12. სქემა ჩონჩხის რეკონსტრუქციისათვის	148
13. მიცვალებულის მდებარეობის რეკონსტრუქცია დასაფლავების დროს და სამარის ზოგიერთი ინვენტარის მდებარეობა პრეპარაციის შემდეგ	149
14. ზემოავეჭალის ადამიანის თავის ქალა. Norma lateralis	166
15. ზემოავეჭალის ადამიანის თავის ქალა. Norma lateralis	167
16. ზემოავეჭალის ადამიანის თავის ქალა Norma frontalis	168
17. ზემოავეჭალის ადამიანის თავის ქალა. Norma verticalis	169
18. ზემოავეჭალის ადამიანის თავის ქალა	170
19. ზემოავეჭალის ადამიანის თავის ქალა. Norma basilaris	171
20. ზემოავეჭალის სამარის მახვილი	180
21. ზემოავეჭალის და ქედაბეგის მახვილის პირის კრილის მოხაზულობა	181
22. ზემოავეჭალის მახვილი	182
23. ზემოავეჭალის მახვილის ტიპის მახვილის ბოლო	183

24. ზემოავეჭალის მახვილის ტარზე გამოყვანილი ორნამენტი	184
25. ზემოავეჭალის მახვილის ტარის თავი	186
26. ვენერას გრაფიკული გადმოცემა ძველ სუზაში	186
27. ეგვიპტეში აღმოჩენილი ქვის სატევარი	190
28. ბრინჯაოს მახვილთა ტიპების გავრცელების რუკა	207
29. ბრინჯაოს სამაჯურები	209
30. ფიალი და მის ზემო ნაპირთან დატანებული მილი	211
31. ფიალი, რომლის შიგნით მოჩანს ჯამი და წინამხრის ძვლები	212
32. დოქი	213
33. მუცელვიწრო და ორყურა კოჭობები	214
34. მუცელვიწრო და ორყურა კოჭობები (ზემოდან დახედვით)	214

B) ტაბულები

ზემოავეჭალის მახვილის ტიპის მახვილები:

	ტაბ
a) ზემოავეჭალიდან (1), საცხენისიდან (2), N-დან. (3) და ზაქათალის ოლქი-დან (4)	IV.
b) ბაკურციხიდან	V
c) ბაკურციხიდან	VI
d) ბაკურციხიდან და ნინოწმინდიდან (4)	VII
e) ზემო-მაჩხაანიდან (1), კახეთიდან (2), ნინოწმინდიდან (3), კაკაბეთიდან და კახეთიდან (5)	VII

დოც. ვ. ნიორაძე.

ზემოავეჯალის სამარე.

სამარის აღმოჩენა და მისი ინვენტარი.

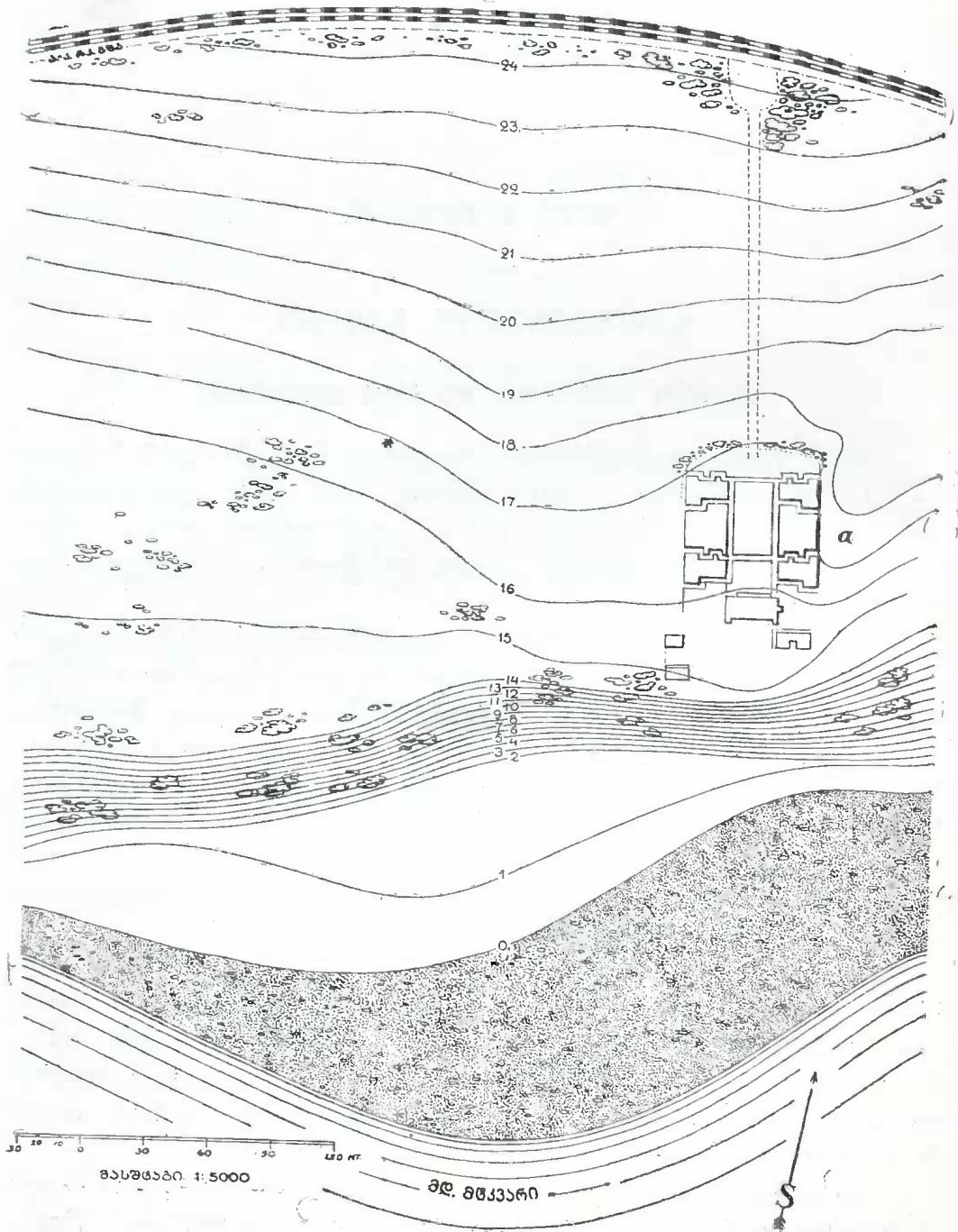
1927 წლის დეკემბერში საქართველოს მუზეუმში მოქ. ბიქტორ შელქაძემ განაცხადა, ზემოავეჯალაში (12 კმ ტფილისიდან) ბავშთა ახალშენის მიდამოში, მიწის გადაბრუნების დროს, მუშები პოულობენ ადამიანის ძვლებს, თიხის ჭურჭლის და ბრინჯაოს ნამტვრევებს.

მუზეუმის დავალებით მაშინვე გავემგზავრე ნახსენები ადგილის დასაზვერავად. მისვლისთანავე ჩემთვის ცხადი გახდა, რომ მუშებს სასაფლაოს უმეტესი ნაწილი გადაებრუნებიათ, რასაც მოწმობდა მიწის ზემო პირზე გაბნეული აუარებელი თიხის ჭურჭლის ნამტვრევები და ადამიანის ძვლები. ცხადი იყო აგრეთვე, რომ სასაფლაო ღრმად არ იყო მიწაში, ვინაიდან მიწის გადაბრუნება ხდებოდა 55 cm სიღრმეზე. მიწის გადაბრუნებამდე სასაფლაო არა ერთხელ ყოფილა დაზიანებული, რადგან ეს ადგილი დიდი ხნის განმავლობაში სსხნავ მიწად იყო გამოყენებული.

გადაბრუნებულ მიწაზე მე შევუდექი. სანიმუშო ორმოების ამოღებას. ერთს მათგანში, რომელიც ბავშთა ახალშენის მთავარ შენობას დასაფლეთის მიმართულებით 140 m მანძილზე იყო დაშორებული (სურ. 1), 65 cm სიღრმეზე, ახალი ალუვიონის ეგრეთწოდებულ ლიოსის მაგვარ დანალექ მეთხეულის ფორმაციის ფენში (სურ. 2 c), გამოჩნდა გატეხილი დოქის ნაპირები (სურ. 3 A).

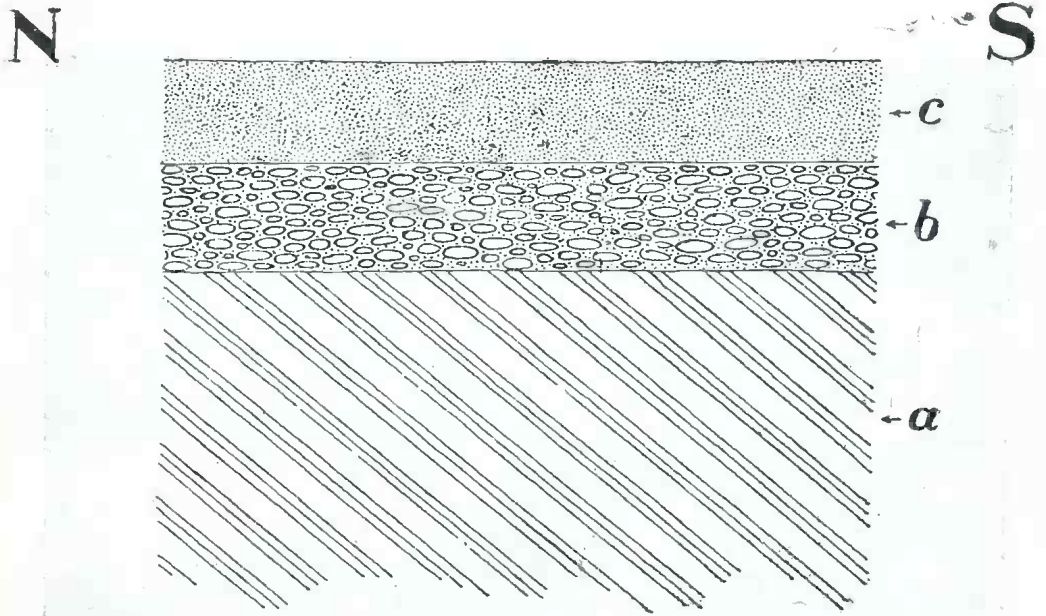
როგორც შემდეგში გამოირკვა, ამ ახალ ალუვიონს ქვეშ (სურ. 2 c) მისდევდა ხვინჯა-რიყის ქვის ფენა—ძველი ალუვიონი¹ (სურ. 2 b), რომელიც უთანხმოდ ზედ ედო ოლიგოცენის დანალექებულ ქვიშა-ქვას (სურ. 2 a). უნდა ვიფიქროთ, რომ ახალი ალუვიონის

¹) მტკვრის ყოფილი ტერასი.

სურ. 1. ხემოავჭალის ბავშთა ახალშენის მიდამოს გეგმა. ვარსკვლავით აღნიშნულია სამარის ადგილმდებარეობა; a—ახალშენის მთავარი შენობა. ჰორიზონტალები მოცემულია მეტრებში.

მიწა არის იქვე მახლობელი გორაკებიდან ნაკადების მიერ ჩამორეცხილი.

სურ. 2. a—ოლიგოცენის ქვიშა-ქვა, b—მეოთხეულის ნარიყალი (ძველი ალუვიონი) და c—თანამედროვე ფორმაციის ლიოსისებური ნალექი (ახალი ალუვიონი).

ეტყობოდა, რომ მიწის ბრუნების დროს გატეხილმა დოქმა არ მიიქცია მუშების ყურადღება და მით განადგურებას გადარჩა მის გასწვრივ და ქვემოთ მდებარე ნივთები. არც მუშებს მოუსურვებიათ ამ ადგილის უფრო ღრმად გათხრა, რადგან მათთვის ეს საჭიროებას არ შეადგენდა.

მე მაშინვე შევეუდექი ნაპოვნი დოქის პრეპარაციას და მის გარშემო მდებარე მიწა მეტად თხელ ფენებად, პატარა ზომის ფუნჯების საშუალებით, ერთი მეორეს გადავაცილე.

მალე გამოჩნდა სხვა ნივთებიც; გამოჩნდა თიხის ფიალი (სურ. 3 B), თავის ქალა (სურ. 3 C), ბრინჯაოს ბოლოკვეთილი მახვილი (სურ. 3 D) და მის ქვეშ მდებარე ფეხების (სურ. 3 E) და მარცხენა შკლავის (სურ. 3 G) ძვლები და წინა-მხარზედ წამოცმული ორი ბრინჯაოს სამაჯური (სურ. 2 F); მახვილის ბოლოსთან ახლოს გამოჩნდა ნეკნების ძვლები—costae (სურ. 3 H) და მენჯის (pelvis) ნაწილები (სურ. 3 I). მახვილის ტართან ახლოს, ორ რიყის ქვას შუა, გამოჩნდა დანის ანუ ხანჯლის სრულებით ჟანგად ქცეული ნაშთი.

(სურ. 3 J), ბრინჯაოს თავამობურცული, მოკლე ზომის 20 ცალი-
 ლურსმანი (სურ. 4 a) და მრგვალი პატარა ზომის თხელი ფირფიტა
 სურ. 3 K და სურ. 4 b), რომლებიც ზემოხსენებული ხანჯლის ანუ

სურ. 3. ზემოავკალის სამარე პრეპარაციის შემდეგ.

დანის ტარის და მის ბოლოს სამკაულად უნდა ყოფილიყო გამრყე-
 ნებული. იქვე ახლოს იყო ორი პატარა ზომის ქოთანის (სურ-
 3 M და L).

მახვილის ტარის ქვეშ და მის მახლობლად იყო წინა ტერფის ძვლები — ossa metatarsalia და ფეხის ფალანგები. (სურ. 3 D და N). მარცხენა ბარძაყის ძვლის ზემო თავთან (caput femoris) იყო ბრინჯაოს მახათი (სურ. 3 O).

როდესაც ფიალი გავასუფთავეთ, მიწა მოვაცილეთ, მის შიგნით გამოჩნდა პატარა ზომის თიხის ჯამი (სურ. 3) და ამ ჯამის შიგნით — მარჯვენა წინამხრის ძვლები (სურ. 3: R) და ხელის თითების ფალანგები (phalanges digitorum) ერთი გატეხილი ბრინჯაოს ბეჭდით. ფიალსა და პატარა ჯამის ნაპირებს შუა იყო ადამიანის კბილები და ქვემო ყბის ნაწილები. მახვილის ბოლოს ქვეშ აღმოჩნდა მარჯვენა მხრის (humerus) ძვალი (სურ. 3 S).

თავის ქალასა და ფიალს შუა იყო მარცხენა ხელის თითების ფალანგები და ერთ მათგანს წამოცმული ჰქონდა ბრინჯაოს ოთხი ბეჭედი (სურ. 3 T და სურ. 5). მარჯვენა ფეხის მუხლთან

ა ბ ც
სურ. 4. ბრინჯაოს ლურსმნები და ფირფიტა (3/4 ნატ. სიდ.).

ახლოს იყო რკინის შუბი (სურ. 3 P და სურ. 6) და მის ქვეშ ცხენის კბილები ქვემო ყბით (სურ. 6)¹. ნეკნების ძვლების მარცხენა მხრის და მენჯის ძვლებს შუა ვიპოვეთ სამი ცალი ნახევარსფეროსებური ბრინჯაოს ღილი (სურ. 7), 37 ცალი სარდოლიკის (სურ. 8), ერთი ცალი კვარცის (სურ. 9), ორი ცალი მსხვილი, შუშისმაგვარი (სურ. 10) და 15 ცალი წვრილი მოცისფრო, ესეც შუშის მაგვარი მძივები (სურ. 11).

აი ყველა ის ნივთი, რომელიც ჩვენ მიერ გათხრილ სამარეში აღმოჩნდა.

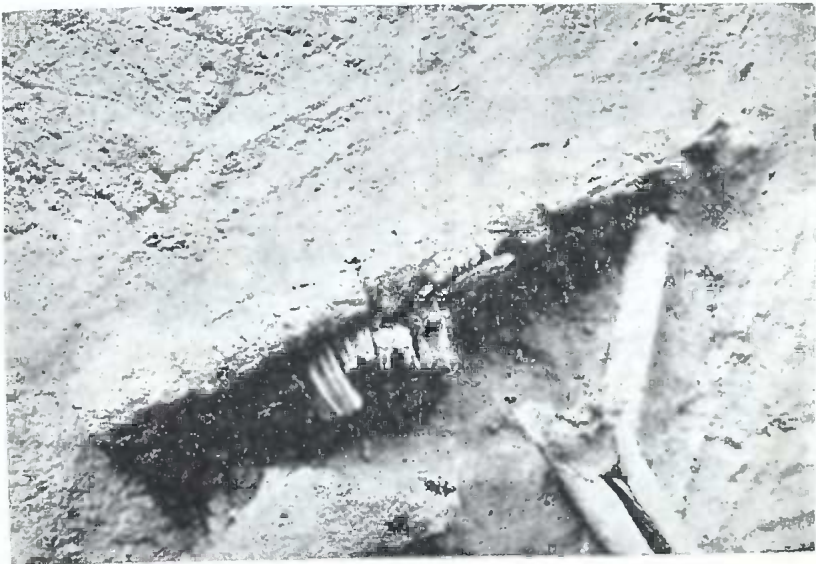
¹ თუ რა ჯიშის ცხენს ეკუთვნოდა ეს კბილები, ამის გამოკვლევა ვერ შევძელით, ვინაიდან ამისათვის საჭირო შედარებითი მასალა ადგილობრივ არ მოგვეპოვებოდა; კბილები მომცრო ზომისაა და შესაძლოა Equus caballus minor-ს ეკუთვნოდეს.

აღნიშნული ნივთებისა და ჩონჩხის გარშემო ერთი მეტრის სიგანე მიწა გათხარეთ, მაგრამ ვერავითარი ნაშთი ჩონჩხისა ან სხვა რაიმე საგნისა ვერ ვიპოვეთ.

სურ. 5. ხელის, თითების ფალანგები და მათზე წამოცმული ბეჭდები (დაახლოვებით ნატ. სიდ.).

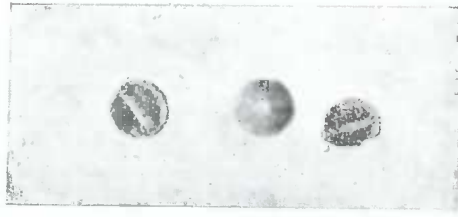
სამარის ძირი სწორი იყო და მიწის ზემო პირს 95 cm დაცილებული. მისი სიგრძე დასავლეთიდან აღმოსავლეთის მიმართულებით

სურ. 6. რკინის შუბი და მის ქვეშ ცხენის ქვემო ყბა კბილებით (2/5 ნატ. სიდ.).

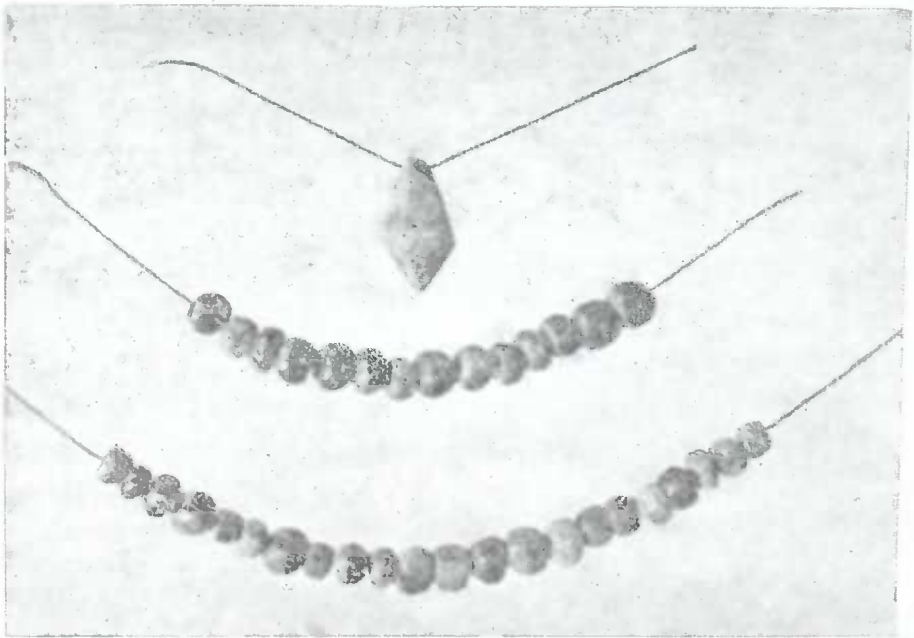
1,4 m, სიგანე — 1,3 m¹, ასე რომ სამარეს დაახლოვებით მრგვალი

1) სამარის ძირის სიგრძე-სიგანეს ჩვენ ვანგარიშობთ დაახლოვებით იმ სიგრძის მიხედვით, რომელიც ეჭირა სამარეში მდებარე საგნებს.

სურ. 7. ბრინჯაოს ლილები (ნატ. სიდ.).

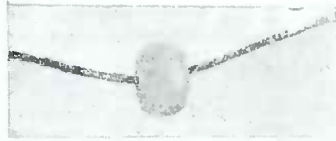
ან კვადრატული ფორმა ჰქონდა და შესაძლოა იმ რიყის ქვებით იყო შემოვლებული, რომლებიც სამარის ახლოს საკმაოდ მოიპოვებოდა. ეს მით უფრო საფიქრებელია, რომ რიყის ქვები ჩვენ გვხვდებოდა მხოლოდ სასაფლაოს კულტურულ ფენში იმ დროს, როდესაც მახლობლად მდებარე ადგილებში, სამარის ძირის ჰორიზონტის გასწვრივ, რიყის ქვები სრულიად არ მოიპოვებოდა. არც ამ რიყის ქვებ-

სურ. 8. სარდლოვის მძივები (ნატ. სიდ.).

თან გვხვდებოდა სილა ან ხვინკა, რომ ადამიანს ეფიქრა, რომ რიყის ქვები მდინარით იყო მოტანილი და არა ადამიანის ხელით. მაგრამ, თუ როგორ ავლებდენ საფლავს რიყის ქვებს, ან რა მიზნით იყო გამოყენებული სასაფლაოსათვის ეს რიყის ქვები, ამის გამორკვევა

ყოვლად შეუძლებელი იყო. აგრეთვე ძნელი იყო გამორკვევა, თუ რით ხურავდენ საფლავს, რომელიც, როგორც შემდეგში დავინახავთ, მიცვალებულის დასაფლავების დროს მიწით არ იყო ამოვსებული.

სურ. 9. კვარცის მძივი (ნატ. სიდ.).

მიცვალებულის მღებაკიოზა.

ნახევრად მტვრად ქცეული ჩონჩხის ნაშთები, რომლებსაც სპირტში გახსნილი შელლაკის საშუალებით ვამაგრებდით, გვიჩვენებდა, რომ მიცვალებული ფეხებმოკეცილი, დამჯდარი იყო სამარეში ჩასვენებული. მიცვალებულს დასაფლავების დროს მუხლებზე მახვილი დაუდევს, მარჯვნივ ცხენის ყბა¹ და შუბი, წინ კი ორ ქვაზე — რკინის დანა (ან ხანჯალი) და გარშემო თიხის ჭურჭელი შემოუწყვეს; პირი სამხრეთისკენ მიუბრუნეს და ზურგით საფლავის კედელს მიაყრდნეს.

სურ. 10. შუშის მაგვარი მძივები (2 ნატ. სიდ.).

მიცვალებულის დასაფლავების დროს სამარეში მიწა არ იყო ჩაყრილი; ამას მოწმობს ძვლების ერთს ჰორიზონტზე მდებარეობა, რაც შესაძლებელი იყო მხოლოდ იმის გამო, რომ სამარე მიწისგან თავისუფალი იყო და, მიცვალებულის დაშლის დროს, ყველა ძვალი სამარის ძირზე ერთს კულტურულ ფენში მოექცა.

მიცვალებული მარჯვნივ იყო გადაქანებული; თავიც მარჯვნივ ჰქონდა გადავარდნილი. უნდა ვიფიქროთ, რომ, მიცვალებულის და-

1) ყბას მშვენივრად აქვს კბილები შერჩენილი.

საფლავების დროს, სამარეს ზემოდან ხის ტოტები ან ფიცრები ჰქონდა დაფარებული და შემდეგ მიწა იყო დაყრილი.

სურ. 11. მოცისფრო შუშის მაგვარი მძივები (2 ნატ. სიდ.).

რომ მიცვალებული ფეხებ-მოკრუნჩხულად დამჯდარი იყო სამარეში ჩასვენებული, ამას ჩვენ გავარკვევთ, თუ დავაკვირდებით სურ. 12-ს. ამ სურათზე N_1 არის ფეხის, ხოლო I_1 — მენჯის ძვლის ნაშთების პროექცია ვერტიკალურს სიბრტყეზედ.

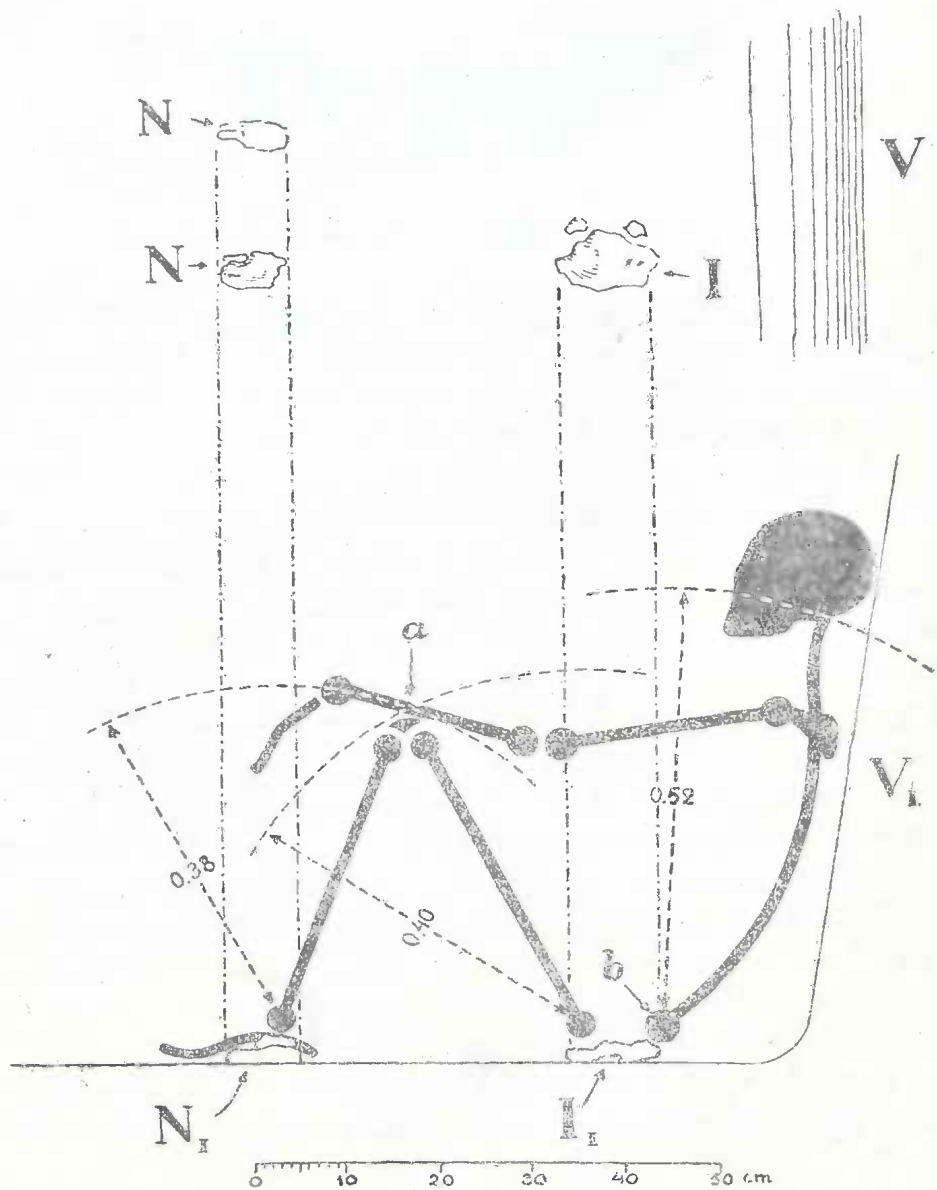
ამ ძვლების ერთი მეორესთან მდებარეობა გადმოცემული გვაქვს სამარეში ადგილობრივ გაზომის დროს.

ამავე სურათზე V_1 და V წარმოადგენს საფლავის კედელს, ხოლო N , N და I — ფეხების და მენჯის ძვლების პროექციას ჰორიზონტალურ სიბრტყეზედ. რადგან ჩვენ უკვე ვიცით ფეხის და მენჯის ძვლების პროექცია და აგრეთვე დაახლოებითი ზომა ბარძაყის (femur) და დიდი წვივის (tibia) ძვლების, ამიტომ ჩვენთვის სიძნელეს არ წარმოადგენს ამ პროექციით მოვნახოთ მუხლის თავის მდებარეობა. ამისთვის საკმარისია N_1 - დან (რადიუსით, რომელიც უდრის დიდი წვივის ძვლის სიგრძეს,) და I_1 - დან (რადიუსით, რომელიც უდრის ბარძაყის ძვლის სიგრძეს,) შემოვხაზოთ წრეები. ამ წრეების კვეთილის წერტილი მოგვცემს მუხლის თავის პროექციას a -ს. როდესაც a წერტილს შევუერთებთ ამ წრეების ცენტრებს, მივიღებთ სქემატიურად ბარძაყის და დიდი წვივის ძვლების მდებარეობას საპროექციო ვერტიკალურ სიბრტყეზედ.

აგრეთვე ხერხემლის ძვლების მდებარეობას გამოვარკვევთ, თუ ჩვენ b წერტილიდან შემოვხაზავთ წრეს, რომლის რადიუსი (52 cm) ბაზიონის და მენჯის შუა სიგრძეს უდრის. ამ წრის და სამარის კედლის საერთო წერტილი მოგვცემს ბაზიონის მდებარეობას.

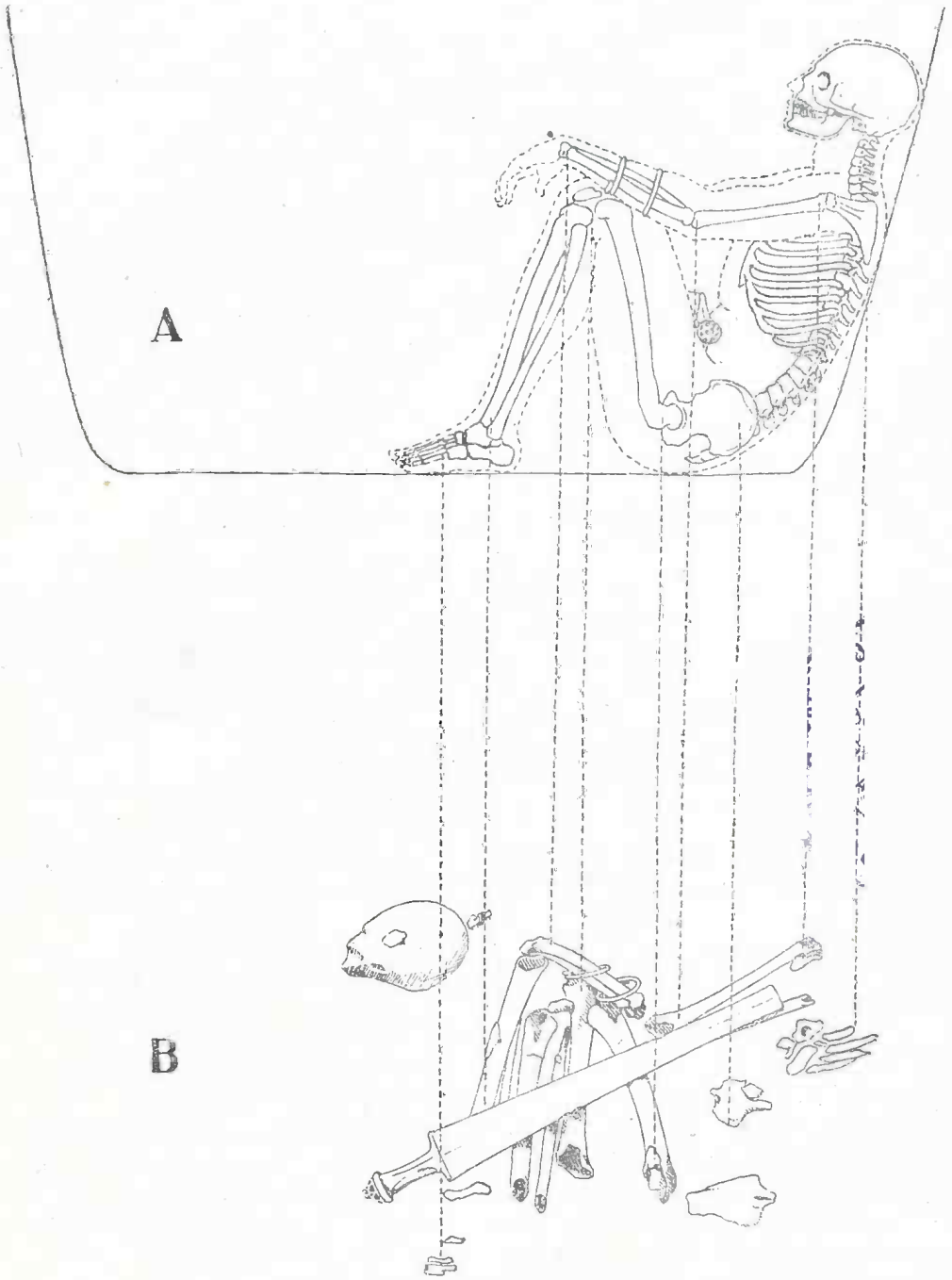
ჩვენს სურათზე ხერხემლის ძვლებსა და სამარის კედლებს შუა პატარა სივრცე დაეტოვებოდა, რადგან მხედველობაში გვქონდა მიცვალებული ტანთსამელი და ზურგის რბილი ნაწილები, რომლებიც არ მისცემდნენ საშუალებას ხერხემლის ძვლებს მჭიდროდ სამარის კედლებს მიყრდნობოდნენ.

ხელის მდებარეობა, რასაკვირველია, საკამათოა, მაგრამ ჩვენ გვგონია, რომ ხელი მიცვალებულს ისეთნაირად ჰქონდა მუხლზე დადებული, როგორც ეს ჩვენ გვაქვს სურათზე ნაჩვენები. ამგვარი

სურ. 12. სქემა ჩონჩხის რეკონსტრუქციისათვის.

წარმოდგენა მით უფრო მართლდება, თუ მხედველობაში ვიქონიებთ გათხრების დროს აღმოჩენილი მკლავის შუა ნაწილის და მუხლის თავის ერთად მდებარეობას (სურ. 3); თანაც ხელის ამგვარი მდებარე-

სურ. 13. ზემოთ (A)—მიცვალებულის მდებარეობის რეკონსტრუქცია დასაფლავების დროს; ქვემოთ (B)—ჩონჩხის და სამარის ზოგიერთი ინვენტარის მდებარეობა პრეპარაციის შემდეგ.

რეობა მჯდომარე ადამიანისათვის უფრო ბუნებრივია და მოხერხებული.

ამ სქემის (სურ. 12) მიხედვით ჩვენ შეგვიძლია მოვახდინოთ მთლიანი რეკონსტრუქცია მიცვალებულის მდებარეობისა იმ სახით, როგორც ეს იყო დასაფლავების დროს (სურ. 13 A)

ეხლა, თუ ჩვენ მიერ მიღებულ რეკონსტრუქციას, რომელიც წარმოადგენს მჯდომარე ადამიანის პროექციას ვერტიკალურ სიბრტყეზე (სურ. 13 A), შევადარებთ ფოტოგრამას (სურ. 3 და სურ. 13 B), რომელიც თავის თავად მჯდომარე ადამიანის დაახლოვებითი პროექცია არის ვერტიკალურ სიბრტყეზე¹, დავინახავთ, რომ ორივე პროექცია ერთი მეორეს ეფარდება, რასაც ნათლად ვარჩევთ სურათზე პუნქტირების საშუალებით. მაშასადამე მიცვალებულის მჯდომარე მდებარეობა ჩვენთვის ცხადი ხდება არა მხოლოდ სურათიდან, არამედ პროექციების საშუალებითაც.

წემოდან და სამარის მნიშვნელობა.

მიცვალებულის მჯდომარე მდებარეობას აღნიშნავს ფ. ბაიერნი სამთავროს ეგრეთწოდებულ „ძირა სართლის“ (untere Etage) ანუ „გუმბათოვან“ (Kuppelgräber) საფლავებში²; მაგრამ მის მიერ მოყვანილი ცნობები და მტკიცება არ არის დამაკმაყოფილებელი, მით უმეტეს, რომ ფ. ბაიერნი არც ერთს ფოტოგრამას არ იძლევა მიცვალებულის ნაშთების მდებარეობის შესახებ, ხოლო მის მიერ მოცემული ორი ორმოსამარის ჩანახატი სრულიად მიუღებელია და დაუჯერებელი. ეს მეტად პრიმიტიულად შესრულებული ჩანახატები მოყვანილი აქვს ფ. ბაიერნს თავის შრომაში: Untersuchungen, S. 32. Fig. 11 und 12.

¹) ფოტოგრამა № 3 აღებული გვაქვს სამარის ნაპირიდან „ზემოდან დახედვით“.

²) Fr. Bayern, Untersuchungen über die ältesten Gräber- und Schatzfunde in Kaukasien, herausgegeben von Rud. Virchow. Supplement zu Band XVII der *Zeitschrift für Ethnologie*, S 3. (Berlin 1885).

სახელწოდება „გუმბათოვანი სამარე“ ვერ აქვს ფ. ბაიერნს მოხერხებულად ნახმარი. ამის შესახებ რუდ. ვირხოვი შენიშნავს და ამბობს, რომ უმჯობესია „Kuppelgräber“-ის მაგივრად ვიხმაროთ სახელწოდება «Brunnengräber». R. Virchow, Die kaukasischen und transkaukasischen Gräberfelder: *Verhandlungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte*. S. 474 (Berlin 1882). ჩვენ სრულებით ვეთანხმებით რუდ. ვირხოვს და „გუმბათოვანი“ სამარეების მაგივრად ვიტყვი „ორმოსამარეები“, მით უმეტეს რომ ჩვენ ჯერ კიდევ არ მოგვეპოვება სარწმუნო მასალა იმის შესახებ, რომ სამთავროს სამარეებს გუმბათისებური თალი ჰქონდა.

ერთს მათგანზე (Fig. 11) სამარე წარმოდგენილია „ზემოდან დახედვით“ (Ansicht von oben), ხოლო მეორეზე — პროფილით (Fig. 12). პირველ ჩანახატზე მოცემულია თიხის კურჭელი, მიცვალებულის ჩონჩხი სწორად, გაჭიმული ფეხებით და მეტად გრძელი (1 m 22 cm) რკინის მახვილით, რომელიც სრულიად არ შეესაბამება სამთავროს ორმოსამარეების კულტურას. მაშასადამე, არც ამ ჩანახატზე მოცემული დამარხვის ფორმა არის მისაღები სამთავროს უძველესი კულტურისათვის.

დაუშვათ, რომ ამ ჩანახატებზე მოცემული სამარე თავისი მახვილით და ჩონჩხის მდებარეობით დამახასიათებელია სამთავროს ორმოსამარეების უძველესი კულტურისათვის და რომ ფ. ბაიერნი იძლევა დამარხვის სრულიად გარკვეულ ფორმას. მაშინ მაინც სრულიად გაუგებარი რჩება, თუ რად იძლევა ფ. ბაიერნი ამავე სამარის შეუსაბამო პროფილს (Fig. 12), რომელზედაც დამარხვის სულ სხვა ფორმა არის წარმოდგენილი. იქნებ ამ ჩანახატზე სულ სხვა პერიოდის, სულ სხვა კულტურის დამახასიათებელი სამარის პროფილია მოცემული. თუ ასეა, რომლის? ეს სრულებით არ ჩანს ფ. ბაიერნის შრომებიდან, და ამიტომ სამთავროს უძველეს ორმოსამარეებში მიცვალებულის დამარხვის ფორმა ბურუსით არის მოცული.

სიმაართლე რომ ითქვას, ფ. ბაიერნს არც შეეძლო ორმოსამარეებში დამარხვის ფორმის აღდგენა, ვინაიდან ეს სამუშაო მეტად დიდ დროს, დაკვირვებას და ფაქიზს პრეპარაციას ითხოვდა. ფ. ბაიერნი სამარეების გათხრას მეტად ცოტა დროს ანდომებდა და ხანდახან სამარეში ნივთების აღმოჩენას დაქირავებულ მუშებს ანდობდა. თუ როგორი სიჩქარით აწარმოებდა ფ. ბაიერნი სამარეების გათხრას, ეს იქიდანაც ჩანს, რომ მან ორი კვირის განმავლობაში შესძლო აღმოეჩინა 3 m სიღრმეზედ მდებარე ჩვიდმეტი ორმოსამარე და ამასთან დაკავშირებული ყოველგვარი სამუშაოს მოთავება¹.

აქვე უნდა გვახსოვდეს, რომ ამ ჩვიდმეტი „ძირა სართულის“ (untere Etage) ორმოსამარეებს ზემოთ მისდევდა „ზემო სართულის“ სულ სხვა ტიპის, ფიქალი ქვებით ნაკეთები აკლდამები, რომლების გათხრა და აღვილობრივ შესწავლა არა ნაკლებ დროს ითხოვდა. ორი კვირა ამგვარი რთული და საპასუხისმგებლო სამუშაოსათვის წარმოუდგენელია.

იმის დასამტკიცებლად, რომ მიცვალებული სამარეში იჯდა და არ იწვა, ფ. ბაიერნი ეყრდნობა იმ გარემოებას, რომ ჩვეულებრი-

¹) Fr. Bayern, Untersuchungen, S. 30.

ვად თავის ქალა და ქვემო ყბის ძვალი იღვა მიცვალებულის ჩონჩხის გარშემო მდებარე სხვადასხვა ჭურჭლებში, სახელდობრ ყბის ძვალი — წინაში (ესე იგი ჩონჩხის წინ მდებარე ჭურჭელში), თავის ქალა — უკანაში¹.

მაგრამ ამგვარი მტკიცება ფ. ბაიერნისავე წინააღმდეგ არის მიმართული. ცხადია, თუ მიცვალებული იჯდა იმ სახით, როგორც ამას ფ. ბაიერნი გადმოგვცემს სურათზე², თავის ქალა არასგზით უკან არ დაეცემოდა; თავის ქალის სიმძიმის ცენტრი ვისცერალური ნაწილისაკენ არის გადმოწეული და ამიტომ თავის ქალა ყოველთვის წინ დაეცემოდა და არა ზურგის უკან. არც მიცვალებულის ამგვარად „დამჯდარი“ მდგომარეობა, როგორც ეს ჩახატული აქვს ფ. ბაიერნს (Fig. 12), დასაჯერებელი არაა, ვინაიდან მიცვალებული მხოლოდ ფეხების თითებზედ არის დაყრდნობილი, თუმცა ფ. ბაიერნი აღნიშნავს, რომ მიცვალებულის ამგვარ მჯდომარე მდგომარეობას თიხის ჭურჭლების გარშემო მიყუდების საშუალებით აღწევდნენ³. იმ შემთხვევაში, როდესაც სამარეში არავითარი ჭურჭელი არ იყო, ხოლო მიცვალებულის ჩონჩხი მაინც მჯდომარე პოზით ეჩვენებოდა, მაშინ ფ. ბაიერნი სამარეში „პოულობდა“ იმდენ ქვას, რამდენიც თავის ქალა იყო და ადასტურებდა, ვითომც ამ ქვებს ადებდენ მიცვალებულს მუხლებზედ და ამგვარი ხერხით აძლევდენ მჯდომარე პოზას⁴.

თუ როგორ ძნელია მიცვალებულის მართლაც რომ მჯდომარე პოზით დაყენება⁵, საჭიროა მოვიგონოთ ძველი პერუანელები.

რივეროს და ჩუდის გადმოცემით, მჯდომარე პოზით დასამარებავ მიცვალებულს, პერუანელები ჯერ თოკით შეჰკრავდენ და შემდეგ მიწაში, ბარძაყებს შუა, ჯოხს გაურჭობდენ, რომ გვამი გვერდზე არ გადაზრუნებულყო⁶.

ამიტომ, თუ ყოველსავე ზემოთ აღნიშნულს გავითვალისწინებთ, ადვილი გასაგებია, რომ ფ. ბაიერნის ნათქვამს და ნაწერს საერთოდ მეტად ფრთხილად და ეჭვის თვალით ეკიდებოდნენ. გამოჩენილმა არქეოლოგმა ა. უვაროვიმა სრულიად უარყო ფ. ბაიერნის ეგრეთწო-

1) Museum Caucasicum. B. V, Archeologie, S. 64, Tiflis 1902.

2) Fr. Bayern, Untersuchungen S. 32, Fig. 12.

3) Fr. Bayern, Untersuchungen. S. 31; Mus. Cauc. S. 63.

4) С. Ф. Сцепура, Опыт антропологического исследования ма-кроцефалических черепов, стр. 21—22. Тифлис 1875.

5) რასაკვირველია არა ფეხის თითებზედ დაყრდნობით.

6) შვად. Г. Обермайер, Допсторический человек, стр. 488. Москва 1913.

დებული „გუმბათოვანი“ სამარეები და, როდესაც თვით სამთავროში გათხრების ადგილზე ა. უვაროვა ფ. ბაიერნს კონტროლი გაუკეთა, ამ უკანასკნელმა ვერაფერის გზით ვერ დააარწმუნა ა. უვაროვი „გუმბათოვანი“ საფლავების არსებობაში, რასაც შედეგად მოჰყვა ა. უვაროვის შემდეგი დასკვნა: „ვერაფეთარი ქვის წრეები, ვერაფეთარი თაღები რიყის ქვიდან ნაშენი, როგორც ამას ფ. ბაიერნი ამტკიცებდა, ვერ შეენიშნეო“¹.

გ. ტიზენჰაუზენი, რომელმაც ორჯერ გაარჩია ფ. ბაიერნის ნათქვამი და ნაწერი სამთავროს სასაფლაოს შესახებ, თითქმის სასაცილოდ იგდებს ფ. ბაიერნს და ამბობს, ფ. ბაიერნის დასკვნები და მოსაზრებები სულ ერთიანად უღონო და შეუწყნარებელი არისო².

თუ ჩვენ მოვიგონებთ ფ. ბაიერნის მართლაც რომ ახირებულ აზრს, ვითომც სამთავროში ნაპოვნი „შემწვარი“ ადამიანის თავის ძვლები ანთროპოფაგიას ადასტურებენ³, დავრწმუნდებით, რომ ფ. ბაიერნი მეტად ცუდად ერკვეოდა როგორც ძვლების მდგომარეობაში, აგრეთვე მათ მდებარეობაში.

ამიტომ გასაკვირველი არ არის, რომ არამც თუ ფ. ბაიერნის მტკიცება მიცვალებულის საფლავში მდებარეობის შესახებ (სადაც მას ნახევრად მტვრად ქცეულ და ერთი მეორეში არეულ-დარეულ ძვლებთან ჰქონდა საქმე), არამედ მისი დასკვნები თვით საფლავის ძირზე შემოვლებული რიყის ქვების, საფლავის ფორმისა და მისი ნაშენობის შესახებ დაუჯერებელი შეიქნა ისეთი სახელოვანი და გამოცდილი არქეოლოგისათვის, როგორიც იყო ა. უვაროვი, რომელიც ფ. ბაიერნის გათხრებს არა ერთხელ დაესწრო ადგილობრივ, სამთავროში.

ეს ასეც უნდა მომხდარიყო, რადგან თვით ფ. ბაიერნის ნაწერებიდან ცხადი ხდება, რომ ის არქეოლოგიური გათხრები, რომლებიც მან აწარმოვა სამთავროში, ყოვლად შეუწყნარებელია მეთოდურად.

ცალცალკე ნივთების ამოღება სამარიდან, სანამ ეს უკანასკნელი არ არის მთლიანად პრეპარირებული და არ არის გამორკვეული საერთოდ ყველა ნაშთების ერთი მეორესთან მდებარეობა, დაუშვებელია. ხოლო ფ. ბაიერნი, როგორც კი ნივთი ან რომელიმე ძვლის ნაშთი გამოჩნდებოდა, მაშინვე ამოიღებდა (ამის მაგალითები

1) А. С. и П. С. Уваровы, Взгляд на Мпхетский могильник: Труды Московского Археологического Общества, Т. X, стр. 10. Москва 1885.

2) შეად. ილ. ჭავჭავაძე, ერი და ისტორია, ტ. V გვ. 138. ტფილისი 1927.

3) С. Ф. Сцепура, стр. 21—22.

ჩვენ გვაქვს), და ნუ გაგვიკვირდებათ, თუ ფ. ბაიერნი ხანდახან „die zertrümmerten Knochen... fand theilweise im herausgeworfenen Schutte“¹.

მოხუცმა გარსევანიშვილმა, რომელიც ფ. ბაიერნთან მუშაობდა მიაშბო: „როდესაც ჩვენ, მუშები, გათხრილ სამარეში, ნივთს აღმოვაჩენდით, ამისთვის ცალკე საჩუქარი იყო“.

ცხადია, ამნაირად დაყენებული არქეოლოგიური გათხრა, როდესაც მუშები აღმოჩენილ ნივთს ერთი მეორეს ხელში სტაცებდნენ, რომ საჩუქარი მიეღოთ და როდესაც სამარიდან ამოყრილ ძვლებს მიწის ზემო პირზე არჩევდნენ, ვერასოდეს გარკვეულ სურათს ვერ მისცემდა და გაუგებრობას გამოიწვევდა.

საქმის გაურკვეველ მდგომარეობას სამთავროს უძველეს „გუმბათოვან“ სამარეებში დამარხვის ფორმის შესახებ ვითომც შველის ე. პჩელინა, რომელიც ახდენდა არქეოლოგიურ გათხრას საგურამოში.

საგურამოს სასაფლაოში (სამთავროდან 8 km დაშორებით) ე. პჩელინა ადასტურებს მიცვალებულის მჯდომარე, გაჭიმული ფეხებით მდებარეობას; პჩელინას აზრით — სამთავროს და საგურამოს სამარეები „მხოლოდ დამარხვის ტიპის მიხედვით არიან ნამდვილად ერთნაირი“. „Самтаврский и Сагурамский могильники — амбობს ე. პჩელინა — только на основе типа погребений² являются действительно тождественными и единственно тождественными“³.

„სამთავროში და საგურამოში — განაგრძობს ე. პჩელინა, — იყო დამარხული ერთი და იგივე ხალხი, ან სხვადასხვა ხალხი, რომელიც ერთსა და იმავე რელიგიურ რიტუალს მისდევდა“⁴.

საგურამოს სასაფლაოს ყველა სამარეში დამარხვის ტიპს ე. პჩელინა აღნიშნავს ჩონჩხის მჯდომარე მდებარეობით, გაჭიმული ფეხებით, და თავის შრომაში კიდევაც მოჰყავს ამგვარი მდებარეობის მრავალი ჩანახატი (იხ. მაგ. Е. Пчелина, გვ. 153, 155, 157 და სხვა), ხოლო, სამწუხაროდ, არაა მოთავსებული არც ერთი ფოტოგრაფია, თუმცა ამის საშუალება მას ჰქონდა⁵.

1) Friedrich Bayer, Untersuchungen, S. 29.

2) აქ პჩელინა გარკვევით ამბობს: „только на основе типа погребений“ და არა на основе типа могил.

3) Е. Пчелина, Отчет о раскопках близ деревни Сагурамо. საქართველოს მუზეუმის მოამბე. ტ. III. გვ. 150. ტფილისი 1927.

4) Е. Пчелина, Отчет. стр. 150.

5) ე. პჩელინა იძლევა ისეთ სურათებს, რომლებსაც თითქმის არავითარი მნიშვნელობა არა აქვს, ხოლო ასეთ დიდმნიშვნელოვან სამარის ტიპის სურათს არ გვაძლევს.

ჩანს, ე. პჩელინაზე დიდი გავლენა ჰქონდა ფ. ბაიერნის ზემონახსენებს ჩანახატებს, ვინაიდან ფ. ბაიერნის და ე. პჩელინას ახატები თითქმის ერთნაირია¹.

ე. პჩელინას ნაწერებისა და ჩახატვების მიხედვით ცხადია, რომ, თუ საგურამოში და სამთავროში ერთი და იგივე ხალხი იმარხებოდა (ან სხვადასხვა ხალხი, რომელსაც ერთი და იგივე რელიგიური რიტუალი ჰქონდა) და თუ „Самтаврский и Сагурамский могильники только на основе типа погребений являются действительно тождественными и единственно тождественными“, ჩვენ შეგვიძლია მხოლოდ ერთად ერთი დასკვნა მივიღოთ, რომ სამთავროშიდაც მიცვალებულებს ასაფლავებდნენ მჯდომარეს, გაჭიმული ფეხებით.

ჩვენ გვგონია, რომ ე. პჩელინას ამგვარ დებულებასა და დასკვნებს სამთავროს ორმოსამარეების შესახებ, სრულიად ეწინააღმდეგება გათხრილობა ზემოავჭალის სამარისა, რომელიც მართლაც რომ განუყრელად უკავშირდება სამთავროს უძველესი დროის სამარეებს, როგორც დროთი, აგრეთვე ერთი და იმავე კულტურით, ერთი და იმავე ინვენტარით და სხვა. ზემოავჭალის სამარის ინვენტარი სრულიად ისეთივეა, როგორც ინვენტარი სამთავროს უძველესი დროის სამარეებისა, რომელთაც ფ. ბაიერნი უწოდებს „ძირა სართლის“ ანუ „გუმბათოვან“ სამარეებს, და რომელთაც ის ადარებს საფრანგეთის და სარდინიის კუნძულ ბორნჰოლმის სამარეებს“, „murgers“-ის სახელით წოდებულს და აღწერილს „Mémoires de la Société royale des Antiquaires du Nord 1872. Recherches sur le premier âge de fer dans l'île de Bornholm, par E. Vedel“².

მართალია, ფ. ბაიერნმა თავის გათხრილობებში არ დაადგინა განსხვავება სხვადასხვა ტიპის სამარეების ინვენტარისა და სრულებით არივდარივა ერთმანეთში სამარეების ინვენტარი³, მაგრამ, მიუ-

¹) F. Bayer n, Untersuchungen. S. 23. Fig. II; Е. Пчел ина. Отчет. Рис. 5, 8, და სხვა, გვ. 153—162. ე. პჩელინა აღნიშნავს აგრეთვე, რომ „Раскопки в Сагурамо с несомненностью доказали наличие в Сагурамо „колодцев со сводами“ (Е. Пчелина, стр. 150). როგორც ვნახეთ ფ. ბაიერნმა, „საკონტროლო გათხრების დროს, ვერას გზით ვერ დაარწმუნა ა. უვაროვი არამც თუ გუმბათოვანი სამარეების არსებობაში, არამედ თვით სამარის ძირზე შემოყოლებული რიყის ქვების არსებობაშიაც.

²) B. W y r o u b o f f, Objets d'Antiquité du Musée de la Société des amateurs d'Archeologie au Caucase გვ. 4. Tiflis 1877.

³) Mus. Cauc. S. 71.

ხედავად ამისა, ფ. ბაიერნისავე ნაწერებიდან, მაგალითად Untersuchungen über die ältesten Gräber- und Schatzfunde in Kaukasien, Berlin 1885, S. 29—30 და B. Wyruboff-ის უკვე ნახსენები შრომიდან „Objets d'Antiquité“, ჩვენ მაინც შეგვიძლია გამოვეყოთ სამთავროს უძველესი დროის სამარეების მეტად დამახასიათებელი ნივთები. თავის შრომაში „Bemerkungen und Ansichten über den Kaukasus und seine vorhistorischen Verhältnisse, seine Völker und deren Industrie“¹ ფ. ბაიერნი აღტაცებით იხსენიებს მის მიერ ნახულს ერთად ერთს ბოლოკვეთილ ბრინჯაოს მახვილს aus den Kuppelgräbern der unteren Etage von Samthawro, რომელსაც ის სთვლის საუკეთესო და მეტად ღირსშესანიშნავ აღმოჩენად და ათარილებს რკინის ხანის დასაწყისის დროით.

ეს მახვილი დაცულია საქართველოს მუზეუმში, ხოლო მისი რეპროდუქციები მოყვანილია ვ. ვირუბოვის, ფ. ბაიერნის, პ. უვაროვის, ე. შანტრის და სხვათა შრომებში².

ჩვენ მიერ მოხსენებული ზემოაღვნიშნული მახვილი არც ორნამენტით, არც ფორმით, არც ლითონით და არც სხვა რაიმე ნიშნით სრულებით არ განსხვავდება ფ. ბაიერნის მახვილისაგან, რომელიც მან იპოვა სამთავროს უძველეს გუმბათოვან სამარეებში. ორივე მახვილის ტარის ბოლოზე მოცემულია ერთი და იგივე ასტრონომიული მოტივი ორნამენტის სახით; ტარზე ერთნაირად სტილიზირებული ფოთლებია, პირზე ერთნაირი სპირალები და გერმანელი არქეოლოგების მიერ წოდებული Blutrinne. განსხვავება არის მხოლოდ ზომაში, რაც იმით აიხსნება, რომ თვითეული ამგვარი მახვილის ჩამოსხმის დროს ყოველთვის ახალს ყალიბს აკეთებდნენ; ყალიბი ერთხელ ხმარების შემდეგ აღარ იყო გამოსადეგი, ვინაიდან ეს ყალიბი სანთლისა და აყალო მიწის საშუალებით კეთდებოდა და ნივთის ჩამოსხმის შემდეგ ტყდებოდა. მახვილების ზომა არ უნდა ყოფილიყო ერთნაირი სხვათა შორის იმიტომაც, რომ შემკვეთნი, ცხადია, სხვადასხვა სიმაღლისა იყვნენ.

სამთავროს უძველესი გუმბათოვანი სამარეების კერამიკა, რომელიც ფ. ბაიერნმა³, პ. უვაროვმა, ვ. ვირუბოვმა⁴ და ე. შანტრ-

¹) *Verhand. der Berl. Gesellschaft für Anthr., Ethn. u. Urgeschichte*, Berlin 1882, S. 352

²) *Objets d'Antiquité*, Pl. III F. 5; *Untersuch.* Taf. XI, Fig. 4; *Mus. Cauc.* Taf. VIII; *Le Caucase*. Paris—Lyon 1886 T. II Atlas, Pl. XLVIII.

³) Friedrich Bayer, *Untersuchungen*, Taf. XV, Fig. 5, 9 u. 12

⁴) *Mus. Caucas.* 69—71

მა¹ აღწერეს და დაასურათეს, არც თიხის დამუშავებით და გამოწვით, არც ფერით, არც სწორი გეომეტრიული მოყვანილობით, არც საერთო ფორმების სიმარტივით (მაგ. შეადარეთ ჩვენი ფიალი სურ. 3 B. სამთავროს ფიალს; * შეადარეთ აგრეთვე ჩვენი დოქი, სურ. 3 A, სამთავროს დოქს) ³ და არც სხვა რაიმე ნიშნებით სრულებით არ განირჩევა ზემოავჭალის სამარის კერამიკისაგან.

აგრეთვე უკვე ცნობილი სამთავროს „ძირა სართულის“ სამარეების ინვენტარი, როგორცაა მაგალითად — შუბი, ბრინჯაოს სამაჯურები, ბეჭდები, მახათი, უძველესი სამარეებისათვის დამახასიათებელი მრგვალი ფორმის გახეხილი სარდოლიკის მძივები, ⁴—სრულიად ანალოგიური არის ზემოავჭალის სამარის ინვენტარისა. ამიტომ ჩვენ ვფიქრობთ შეცდომა არ იქნება, თუ ზემოავჭალისა და სამთავროს „ძირა სართულის“ გუმბათოვან სამარეებს მივაკუთვნებთ ერთსა და იმავე დროს, ერთსა და იმავე კულტურას, ერთსა და იმავე ხალხს, რომელსაც ერთი და იგივე დამარხვის წესი ჰქონდა.

ზემოავჭალის სამარეში მიცვალებული მჯდომარე იყო, მუხლებმოხრილი, მაშასადამე სამართლიანი იქნება თუ დავასკვნით, რომ სამთავროს უძველესი დროის სამარეებში მიცვალებულები ამავე წესით იყვნენ დამარხული.

ხოლო რაც შეეხება „გუმბათოვანი“ სამარეების საკითხს, რომელსაც ფ. ბაიერნი გადაჭრილად სთვლიდა და რომელიც ე. პჩელინას დამტკიცებულად მიაჩნია ⁵, ჯერ-ჯერობით ისევ გაურკვეველად უნდა დარჩეს, ვინაიდან ჩვენ კიდევ არ მოგვებოვება ამის დასამტკიცებელი სანდო მასალა, არც ფ. ბაიერნის, არც ე. პჩელინას და არც სხვის მიერ მოცემული.

„გუმბათოვანი“ სამარეები ჯერ კიდევ საჭიროებენ დამტკიცებას არამც თუ სამთავროსათვის, არამედ თვით საგურამოსთვისაც, ვინაიდან ნახშირი, რომელიც ე. პჩელინამ ნახა საგურამოს სამარეში, სრულიადაც არ არის იმის დამამტკიცებელი საბუთი, ვითომც ეს ნახშირი (угли) „могут являться остатками сгнившего дерева—досок или балок, придерживавших свод над могилой“ ⁷.

¹) E. Chantre, Le Caucase T. II. Pl. L—LIII.

²) Objets d' Antiquité Pl. IX, f. 1—13; Pl. X, f. 1—12.

³) Friedrich Bayern, Unersuchungen Taf. XV, Fig. 12, Wyrouboff Pl. X, f. 10—11; Chantre Pl. LIII.

⁴) Fr. Bayern Untersuch. Taf. XV, Fig. 12; Wyrouboff Pl. X f. 6.

⁵) А. С. и П. С. Уваровы, Стр. 11.

⁶) Е. Пчелна. Стр. 150

⁷) Е. Пчелина. Стр. 132.

საგურამოს სამარეში ნაპოვნი ნახშირი არის ცეცხლის დანთების და არა ხის დაღობის შედეგი — შემთხვევით მოხვედრილია სამარეში გათხრების დროს. რომ ცეცხლი მართლაც ყოფილა დანთებული სამარის თავზე დამარხვის დროს, ამის ნიშნები—ნაცარი და ნახშირი—ხომ თვით ე. პჩელინამ ნახა სამარის თავზე „между холмиками из галки и верхом „свода“ могилы“¹.

აღსანიშნავია, რომ მიცვალებულის მჯდომარე პოზით დამარხვა, დასაფლავების სხვადასხვა ფორმებთან ერთად, ჩვენ გვხვდება პალეოლითის დროიდან (გამოქვაბული La Ferrassie, Grotte des Eufants, Laugerie Basse და სხვა) და დღესაც შერჩენილია ბევრს ქვეყანაში, მაგალითად ამერიკაში, ავსტრალიაში, ტასმანიაში, მელანეზიაში, პოლინეზიაში, აფრიკაში, ინდოეთში და სხვაგან².

აღსანიშნავია ისიც, რომ, სადაც კი მიცვალებულის მჯდომარე პოზით დამარხვა გვხვდება, ყველგან ვხედავთ მიცვალებულს ფეხებმოკრუნჩხულს და არა ფეხებგაჭიმულს, როგორც ამას ფ. ბაიერი (F. Bayern, Unters. Fig. 11, S. 32) და ე. პჩელინა E. (Пчелина, Отчет; рис; 5, 8, 9, и друг. стр. 153—162) გვისურათებენ.

მაგალითად, სამხრეთ ინდოეთში, ინდოსტანში, რიო-გრანდე-დო-სულში და ბევრს სხვა ადგილას ხშირად შეხვდებით ფეხებმოკრუნჩხული მიცვალებულის ურნაში ჩადებას და შემდეგ მიწაში დამარხვას. იაპონიის ზოგიერთი უღარიბესი ხალხი მიცვალებულს ერთი მეტრის სიმაღლის ყუთში ათავსებს მჯდომარეს, ფეხებმოკრუნჩხულს და ისე მარხავს.

ჰოტენტოტები, ბანტუ და აფრიკის ბევრი სხვა ხალხი ჯერ მიაღებინებენ მიცვალებულს მჯდომარე, ფეხებმოკრუნჩხულს პოზას, შემდეგ მაგრად შეჰკრავენ³ და ისე ასამარებენ. ასეთივე წესი აქვთ იუკონის ესკიმოსებს, ავსტრალიელებს და ბევრს სხვას⁴.

ზოგიერთს ქვეყნებში, მაგალითად ავსტრალიაში (კუპერ-კრიკში) მიცვალებულის შეკრვის გარდა ხელის და ფეხის თითების შებორკვასაც არ ერიდებიან. ადელაიდაში აღმოაჩინეს შეკრული მჯდომარე მუშია, ფეხებმოკრუნჩხული პოზით; ამ მუშიას ცხვირის ნესტოები ემუს

¹) ibidem გვ. 158

²) G. Wilke, Hockerbestattung: *Reallexikon der Vorgeschichte*. B. V, S. 335, Berlin 1926. K. Schuchhardt, *Alturopa*. S. 22 Berlin 1926.

³) Laugerie Basse-ში პალეოლითის დროის აღმოჩენილი ჩონჩხიც შეკრული უნდა ყოფილიყო. Обермайер, *Донисторический человек*, стр. 239. Москва 1913.

⁴) Hermann Klaatsch, *Der Werdegang der Menschheit und die Entstehung der Kultur*. S. 231—232. Taf. 30; S. 233, Abb. 181 Berlin 1920.

ბუმბლით ჰქონდა დაცობილი, ხოლო ტუჩი და უკანა გასავალი—აკერილი; ამავე ადგილებში ბევრი მუშია არის აღმოჩენილი მჯდომარე პოზით და შეკრული ¹.

კატომ მარხავდენ მჯდომარე პოზით.

საინტერესოა ვიცოდეთ, რა მოტივები აიძულებდა ჭირისუფლებს, როდესაც ისინი თავიანთ მიცვალებულს მჯდომარე პოზით მარხავდენ? რა იყო მიზეზი ამგვარი დამახვის წესის?

აი საკითხი, რომელიც ჯერ კიდევ გადაუჭრელია მეცნიერებაში და რომლის გარშემო აზრთა სხვადასხვაობა არსებობს.

ზოგიერთი მეცნიერი ცდილობს ეს საკითხი მარტივად გადაჭრას და გამოთქვამს აზრს, რომ ვინაიდან მიწა „დედად“ იყო აღიარებული, ამიტომ ჭირისუფლები ცდილობდნენ მიცვალებული „დედა“ მიწაშიაც იმ პოზით ჩაედოთ, როგორც მას ჰქონდა ემბრიონალური განვითარების დროს ².

მაგრამ ამგვარი სანტიმენტალურ-ფანტასტიური ახსნა უსაფუძვლოა, რადგან ძნელი დასაჯერებელია, რომ ქვის ხანის დროის ადამიანს სცოდნოდა და ან პრიმიტიულმა ხალხმა იცოდეს ემბრიოს ანატომიური მდებარეობა საშვილოსნოში. თანაც ამ აზრის შესახებ სხვა საწინააღმდეგო მოსაზრებების მოყვანაც შეიძლება, რაზედაც ჩვენ არ შევჩერდებით.

არ შეგვიძლია აგრეთვე გავამართლოთ დამარხვის ზემოთ აღნიშნული ფორმა იმ გარემოებით, ვითომც ჭირისუფლები იძულებული იყვნენ მიცვალებული ისეთნაირად მოეკრუნჩხათ რომ მას ცოტა სივრცის საფლავი დასჭირვებოდა, რის გათხრაც დიდ მუშაობას არ გამოიწვევდა.

ჩვენ ვერც იმ მკვლევართა აზრს გავიზიარებთ სავსებით, რომლებიც ცდილობენ მჯდომარე მიცვალებულის დამარხვის ახსნას იმ მოსაზრებით, ვითომც ცოცხალი ადამიანისათვის მჯდომარე პოზა იყოს ყველაზედ სასიამოვნო და საყვარელი, ვინაიდან ამგვარი პოზით ადამიანს შეუძლია დასვენება და აგრეთვე დაძინებაც ³. შეიძლება ამგვარი წარმოდგენით მართლაც სარგებლობდნენ ზოგიერთი ჭირისუფლები თავიანთი მიცვალებულების დასაფლავების დროს, მა-

¹ H. Klaatsch, S. 236.

²) Klaatsch S. 239. იხ. აგრეთვე *Rev. arch.* 1864, I 289; Wosinsky, Das prähist. Schanzwerk von Lengyel 1891, S. 48.

³) *Reallexikon der Vorgeschichte*, B. V, S. 335, Berlin 1926.

გრამ საერთოდ ამნაირი წარმოდგენით არ აიხსნება მთელს მსოფლიოზედ ერთს დროს გავრცელებული და დღესაც ბევრს ადგილას შერჩენილი მიცვალებულის მჯდომარე პოზით დამარხვა, ვინაიდან ამას ეწინააღმდეგება ძალდატანებითი, არა ბუნებრივად ერთი მეორესთან სხეულის ნაწილების შეკრვა; მაგალითად, იურაკის ესკიმოსები მიცვალებულს თავს მუხლებს შუა ჩაუდებენ და ისე კრავენ; თითქმის ამგვარადვე იქცევიან ავსტრალიელები, რომლებიც ზოგიერთ შემთხვევაში ტუჩებს და უკანა გასავალსაც კი უკერავენ, ფეხის და ხელის თითებს უბორკავენ და სხვა და სხვა.

უნდა სცდებოდეს ე. ბეკლენიც, რომელიც მიცვალებულის ფეხებმოკრუნჩხულ პოზას ახალმთვარის ფორმას უკავშირებს¹.

ჩვენის შეხედულებით ამ საკითხის ახსნას სარჩულად უნდა დაედოს მიცვალებულის მიერ გამოწვეული შიში და წინასწარი ზომების მიღება, რომ მიცვალებული ან მისი „სული“ უკანვე არ „დაბრუნდეს“ და უსიამოვნება არ მიაყენოს ჭირისუფალს, როგორც ამას სამართლიანად აღნიშნავს რიხარდ ან დრეე².

რომ მიცვალებულს ან მის „სულს“ (რომელიც პრიმიტიული წარმოდგენით სხეულთან არის დაკავშირებული) მოუსპონ „სიარულის“ საშუალება, ამიტომ საჭიროდ სცნობენ გვამისათვის დაჯდომილი პოზის მიცემას და შებორკვას. ამგვარად დამარხული და შებორკილი მიცვალებულის ჩონჩხის ნაშთებს ჩვენ ვპოულობთ უკვე პალეოლითიდან მოყოლებული, ხოლო თუ ეთნოგრაფიულ მასალებს თვალს გადავაავლებთ, დღესაც, თანამედროვე პრიმიტიულ ხალხთა შორის და ხანდახან უფრო კულტურულად განვითარებულ ტომებშიაც, ვიპოვიან ამის უამრავ მაგალითს.

სწორედ იმ მოსაზრებით, რომ მიცვალებული უკან არ „დაბრუნდეს“, ურნებს, სადაც მიცვალებულია მოთავსებული, თავდაღმა სდებენ მიწაში, და ზოგიერთ შემთხვევაში დღესაც სდებენ, მაგალითად რიო-გრანდე-დო-სულში და სხვაგან. ამავე მიზნით კუნძულ ლიუცონზე (ფილიპეს კუნძულები) მიცვალებულს ჯერ სახლის წინ დასვამენ და შემდეგ ოთხი დღის განმავლობაში სევდიანის ხმით ეხვეწებიან უკან აღარ დაბრუნდეს მეგობრის ან ნათესავის წასაყვანად; დაბოლოს კი ამავე პოზით, ფეხებმოკრუნჩხულს ჩასდებენ მიწაში.

1) E. Böhlen, Die Entstehung der Sprache im Lichte des Mythos, 1922, S. 2, 188 ff.

2) Richard Andree, Ethnologische Betrachtungen über Hockerbestattung: *Archiv f. Anthropologie*. Braunschweig 1907, Neue Folge, Bd. VI, S. 282—307

ამავე მიზნით ავსტრალიელები ხელების და ფეხების თითებს მაგრად უკრავენ მიცვალებულს, სხეულს უბორკავენ, ფრჩხილებს სჭრიან და სწვავენ, რომ საფლავიდან არ ამოფოფხედეს და სხვა და სხვა. როგორც უკვე აღნიშნული გვქონდა, ხშირი იყო შემთხვევა; როდესაც ნახეს მუმიად ქცეული მიცვალებული მჯდომარე პოზით შეკრული, რომელსაც ტუჩები და უკანა გასავალი აკერილი ჰქონდა; ცხვირის ნესტოები კი დახშული¹. საკითხავია, რით ხელმძღვანელობდენ ამგვარს შემთხვევებში მიცვალებულის ჭირისუფლები? პასუხი ერთია: რომ მიცვალებული ან მისი „სული“ უკანვე არ „დაბრუნებულიყო“.

ამგვარი მაგალითების მოყვანა, ცხადია, ბევრი შეიძლებოდა თანამედროვე პრიმიტიულ ხალხთა ცხოვრებიდან, მაგრამ ესეც საკმაოა, რომ ამნაირი პარალელებით ახსნილ იქმნეს მიცვალებულის მჯდომარე პოზით დამარხვა ძველ დროში.

რასაკვირველია, მიცვალებულის მჯდომარე პოზით დამარხვა არ იყო დასაფლავების ერთად-ერთი ფორმა; ჩვენ ვიცით, რომ დამარხვის ამგვარ ფორმასთან პარალელურად არსებობდა დამარხვის სხვა ფორმებიც. მაგრამ, ვინც დამარხვის ამგვარ წესს მისდევდა, მას უეჭველია სხვადასხვა მოსაზრებებთან ერთად უმთავრეს მიზნად დასახული ჰქონდა მიცვალებულის თავიდან მოშორება ისე, რომ მას არ შესძლებოდა უკან „დაბრუნება“, თუმც ამავე დროს მას განსაკუთრებული პატივისცემით ეპყრობოდენ და ყოველგვარ საჭირო ნივთს და საჭმელსაც სამარეში თან ატანდენ².

თავის ქალა.

ზემოავჭალის სამარის თავის ქალა დედაკაცის არის. ამ თავის ქალას ქვედა ყბა აღარ აქვს შერჩენილი და წარმოადგენს calvarium-ს.

თუ ველკერის სქემით ვიხელმძღვანელებთ, მაშინ ზემოავჭალის სამარის თავის ქალის მქონე ადამიანის ხნოვანება 30—40 წლამდის უნდა ვიანგარიშოთ, რადგან ქალაზე შერჩენილი კბილები

1) Hermann Klaatsch, S. 236.

2) კარლ შუხჰარდტიც ეხება ამ საკითხს, მაგრამ მიცვალებულის მჯდომარე პოზით დამარხვის ახსნას სრულიად გვერდს უხვევს. ამბობს მხოლოდ, რომ სამარეში გვერდზე დაწოლილი და ფეხებმოკრუნჩხული მიცვალებული მიმგვანებული უნდა იყოს მძინარე ადამიანს. Karl Schuchhardt, S. 23. შეად. Jakob-Friesen, Grundfragen der Urgeschichtsforschung. Hannover 1928, S. 154.

და საკმაოდ მკაფიოდ გამოხატული ნაკერები (სურ. 17 და 18) adultus-ის პერიოდს ეფარდება.

როგორც ყოველ თავის ქალაზე, აგრეთვე ზემოავჭალის სამარის თავის ქალაზედაც ორი უმთავრესი ნაწილი — ცერებრალური (Neurocranium) და ვისცერალური (Splanchnocranium) უნდა გავარჩიოთ. ამ ნაწილებს ფილოგენეტიურად და ფუნქციონალურად სხვადასხვა მნიშვნელობა აქვს და თანაც ადამიანთა ვარიეტეტების ერთი მეორეში გარჩევის საშუალებას გვაძლევს ¹.

ზემოავჭალის სამარის თავის ქალას კარგად აქვს განვითარებული ცერებრალური ნაწილი და ნაკლებად — ვისცერალური. ეს გარემოება კი საშუალებას გვაძლევს გადაჭრით ვთქვათ, რომ ზემოავჭალის სამარეში აღმოჩენილი თავის ქალა ეკუთვნოდა კულტურულად მაღალ საფეხურზე მდგომ ადამიანს.

ადამიანთა ვარიეტეტების გასარჩევად გარკვეულ კრიტერიუმს იძლევა თავის ქალის მოცულობაც, თუ ჩვენ, რასაკვირველია, ატავისტურსა და პათოლოგიურ მოვლენასთან (მაგალითად Mikrocephalie, Hydrocephalie და სხვა) არა გვაქვს საქმე. ამ მხრივ ზემოავჭალის სამარეში აღმოჩენილი თავის ქალა კულტურულად კარგად განვითარებულ ადამიანს უნდა ეკუთვნოდეს, ვინაიდან მისი თავის ქალის მოცულობა 1367,89 ccმ უდრიდა ².

აქვე საჭიროა მოვიგონოთ, რომ ევროპიელის თავის ქალის მოცულობა საშუალოდ 1500 ccმ არის მამაკაცებისათვის და 1350 ccმ — დედაკაცებისათვის; მაშასადამე, ზემოავჭალის სამარის თავის ქალის მოცულობა არც ისე პატარა ზომის გამოდის, რომ ის კულტურის დაბალ საფეხურზე მდგომ ადამიანს მივაკუთვნოთ.

1) ცნობილია, რომ კულტურულად მაღალ საფეხურზე მდგომი ადამიანის თავის ქალის ცერებრალური ნაწილი უფრო კარგად არის განვითარებული და ნაკლებად — ვისცერალური, ვიდრე დაბალი კულტურის მქონე ადამიანისა. ანთროპოგენეტიურად ეს აიხსნება იმ გარემოებით, რომ თავის ტვინის განვითარებას შედეგად მოსდევს თავის ქალის ცერებრალური ნაწილის გადიდება და ვისცერალური ნაწილის დაპატარავება, რადგან ამ შემთხვევაში საღებავი აპარატი რედუქციას განიცდის.

2) თავის ქალის მოცულობა ჩვენ გამოვიანგარიშეთ ჰეარსონის და ლეეს მიერ მოცემული ფორმულით: $[2C=0,400 (L-11) (B-11) (OH-11) + 206]$. E Fischer und Th. Mollison, Allgemeine Anthropologie. Anthropologie unter Leitung von G. Schwalbe und E. Fischer, S. 45. Leipzig u. Berlin 1923. ეს მოცულობა ვიანგარიშეთ აგრეთვე სხვანაირადაც. თავის ქალის შიგნით foramen occipitale magnum-იდან თხელი ბუშტი ჩავდევით და ამრიგად წყლით გავავსეთ ცერებრალური ნაწილი. წყლის დარწყვამაც დაახლოვებით ზემოთ, ნახსენები რიცხვი მოგვცა.

საერთოდ დადასტურებულია, რომ კულტურის განვითარებას და მის ზრდას შედეგად მოსდევს ამ კულტურის მატარებელი ხალხის ტენის ზრდა და ამ უკანასკნელზე დამოკიდებული თავის ქალის მოცულობის გადიდება. ჩვენი თავის ქალის მოცულობა იმდენად დიდია, რომ თამამად შეგვიძლია მისი მქონე სუბიექტი მაღალი კულტურის მატარებელ ადამიანს მივაკუთვნოთ და ფ. სარასინის მიერ მოცემული სქემის თანახმად aristencephal-ად ვაღიაროთ ¹.

თავის ქალის ზომები.

ადამიანთა ვარიეტეტების ერთი მეორესთან შესადარებლად, გარდა თავის ქალის ცერებრალური და ვისცერალური ნაწილების მხედველობაში მიღებისა, ზოგიერთი მნიშვნელობა აქვს თავის ქალის გარეგნულ ფორმასაც, რომლის გასარკვევად საჭიროა კრანიომეტრიული ზომები. ამ მხრივ უმთავრეს და მნიშვნელოვან ზომებად უნდა ჩაითვალოს თავის ქალის სიგრძე, სიგანე და სიმაღლე.

ეს ზომები შემდეგია:

სიგრძე—193 mm (glabella-სა და opisthocranion-ს შუა),

სიგანე — 125 mm (tuber parietale-ბს შუა) და

სიმაღლე — 151 mm (basion-სა და bregma-ს შუა) ².

ამის მიხედვით:

სიგრძე-სიგანის ინდექსი $\left(\frac{100 \cdot \text{სიგანე}}{\text{სიგრძე}} \right)$ უდრის 64,77-ს,

სიგრძე-სიმაღლის „ $\left(\frac{100 \cdot \text{სიმაღლე}}{\text{სიგრძე}} \right)$ „ 78,24-ს და

სიმაღლე-სიგანის „ $\left(\frac{100 \cdot \text{სიგანე}}{\text{სიმაღლე}} \right)$ „ 82,78-ს.

სიგრძე-სიგანის ინდექსი. ადამიანთა ვარიეტეტების ერთი მეორესთან შესადარებლად სიგრძე-სიგანის ინდექსს, Anders Retzius-ის მეტად საყურადღებო შრომის ³ შემდეგ, განსაკუთრებული ყურადღება ეძლევა. ამ ინდექსის მიხედვით და საერთოდ შემოღებული კლასიფიკაციის თანახმად ზემოავჭალის სამარის თავის ქალა hyperdolichocephal-ებს უნდა მივაკუთვნოთ ⁴.

1) E. Fischer und Th. Mollison, S. 44.

2) გაზომვას ვახდენდით თავის ქალის ეგრეთწოდებულ „ფრანკფურტის ჰორიზონტალური მდებარეობის“ მიხედვით, თუმცა შვალბე ამგვარ ზომებს ახდენდა glabella—inion-ის ერთს დონეზე დაყენების დროს.

3) Om formen af Nordboernes Cranier. Stockholm 1842.

4) თავის ქალის ყველაზე პატარა ინდექსი, თუ მხედველობაში არ მივიღებთ პათოლოგიურ ცვალებადობას (სკაფოცეფალიას), იყო აღმოჩენილი მიკლუხა მაკლაის მიერ ერთი ავსტრალიელის თავის ქალაზედ. ეს ინდექსი უდრიდა 53.

სიგრძე-სიგანის ინდექსის საშუალებით ადამიანთა ვარიეტეტების ერთი მეორესთან შედარების საკითხში მეცნიერთა შორის დიდი უთანხმოება არსებობს დღესაც.

თავის თავად იგულისხმება, რომ მართა ამ „ნიშნით“ არ შეიძლება ადამიანთა ერთი მეორეში გარჩევა და, თუ ყველა გარემოებას მხედველობაში არ მივიღებთ, შეგვიძლია აბსურდამდე მივიდეთ. მაგრამ, მიუხედავად ამისა, ჩვენ მაინც შეგვიძლია ეს „ნიშანი“ გამოვიყენოთ, ვინაიდან ვიცით, რომ ყოველსავე განსაზღვრულ ადამიანთა ვარიეტეტს დაახლოვებით ერთი და იგივე სიგრძე-სიგანის ინდექსი აქვს. მაგალითად ავსტრალიელების უმეტესი ნაწილი ($89\frac{1}{10}$) დოლიხოცეფალები არიან, ხოლო უმნიშვნელო პროცენტი ($11\frac{0}{10}$) მეზოცეფალები. თავის ქალები დიზენტიდან თითქმის ყველა ($94\frac{1}{10}$) ბრახიციფალური გამოდგა.

ცხადია, რომ ამგვარად დაყოფისათვის სიგრძე-სიგანის ინდექსს საკმაო მნიშვნელობა აქვს, როგორც თანამედროვე, აგრეთვე უკვე გადაშენებულ ადამიანთა ვარიეტეტების შესასწავლად და ერთგვარი კონვენციონალური კლასიფიკაციისათვის.

ევროპის იმ ადგილებში, სადაც დოლიხო- ან მეზოცეფალები ცხოვრობდნენ, დღეს ბრახიციფალებს ვხედავთ. როგორ უნდა ავხსნათ ჩვენ ამგვარი ცვლებადობა სიგრძე-სიგანის ინდექსის მიხედვით? პასუხი ერთად ერთია: „სხვა ადამიანთა ვარიეტეტების შემოსევით და შერევით, ვინაიდან ეს ცვლებადობა არ არის გამოწვეული დოლიხო-მეზოცეფალების თავისთავად ბრახიციფალებად გარდაქმნით.

ამ თვალსაზრისით, რასაკვირველია, სიგრძე-სიგანის ინდექსს დიდი მნიშვნელობა აქვს: ის გვშველის გავერკვეთ, თუ როგორ ირეოდნენ ერთი მეორეში, ან როგორ ენაცვლებოდნენ ერთი მეორეს ერთსა და იმავე ტერიტორიაზე სხვადასხვა ვარიეტეტები¹.

სიგრძე-სიმაღლის ინდექსი. ჩვენი თავის ქალის სიგრძე-სიმაღლის ინდექსი, როგორც უკვე აღნიშნული იყო, 78,24-ს უდრის, მაშასადამე თავის ქალა hypsicephal-ებს უნდა მივაკუთვნოთ.

უნდა აღვნიშნოთ, რომ საერთოდ სიგრძე-სიმაღლის ინდექსს

¹) აქვე აღვნიშნავთ, რომ როდესაც ამონათხარ თავის ქალასთან გვაქვს საქმე და გვსურს მასი შედარება თანამედროვე ადამიანთა თავებთან, არ უნდა დაგვავიწყდეს, რომ ამონათხარი თავის ქალის სიგრძეს და სიგანეს შვიდ-შვიდმილიმეტრი უნდა მიუმატოთ. ცხადია, რომ ამ გზით კონტროლერები შესაძლებელია, ვინაიდან თავის ობილი ნაწილების სისქე სხვადასხვა ინდივიდუუმებს სხვადასხვა აქვს, მაგრამ ასეთი წინდახედულება მაინც საჭიროა, რომ სინამდვილესთან უფრო ახლოს ვიყოთ. E. Fischer und Th. Mollison, S. 46.

იგივე მნიშვნელობა აქვს „რასების“ კლასიფიკაციისათვის, როგორც სიგრძე-სიგანის ინდექსს.

სიმაღლე-სიგანის ინდექსი. რაც შეეხება სიმაღლე-სიგანის ინდექსს, ის ჩვენ თავის ქალას საკმაოდ პატარა (82,78) აქვს. ამ ინდექსის მიხედვით, თუ ჩვენ ვიხელმძღვანელებთ ბროკას მიერ შემოღებული კლასიფიკაციით, ზემოავჭალის სამარის თავის ქალა *tapeinocephal*-თა კატეგორიას უნდა მივაკუთვნოთ.

თავის ქალის ფორმა ჰორიზონტალურ პროექციაში. ვინაიდან სიგრძე-სიგანე-სიმაღლის გაზომით და ინდექსებით თავის ქალის ფორმის მოყვანილობის მიღება სავსებით არ შეიძლება, ამიტომ თავის ფორმის გამოსარკვევად სერჯიმ (Sergi) შემოიღო ერთგვარი კლასიფიკაცია, რომელსაც საფუძვლად თავის ქალის კონტურ-ფორმა დაუდო. ამ უკანასკნელის მიხედვით ჩვენი თავის ქალა ჰორიზონტალურ პროექციაში (*Forme du crâne à la projection horisontale*) მოგვცემს ოვოიდალურ მოყვანილობას, რაც ნათლად ჩანს სურათზე-დაც (სურ. 17).

შუბლის ძვალი (os frontale). შუბლის ძვლის მოყვანილობა გაიგება, როგორც მისი რკალის და ქორდის გაზომით და ინდექსით, აგრეთვე შვალბეს მიერ მოცემული სქემით, რომელიც შუბლის კუთხის გამოანგარიშებაზეა დამყარებული. ამ ძვლის რკალი (*Frontalbogen*), თუ მას *nasion*-სა და *bregma*-ს შუა გავზომავთ, უდრის 141 mm, ქორდა (*Frontalsehne*)—118 mm, მისი ინდექსი (*frontaler Sehnen-Index*)—86,52, რაც ჰგულისხმობს თავის ტვინის წინა ნაწილის საკმაოდ განვითარებას.

Torus supraorbitalis განვითარება, რომელიც *homo primigenius*-ის და პრიმიტიულ ადამიანთა ვარიეტეტების დამახასიათებელ თვისებად ითვლება, ჩვენ თავის ქალას არ ეტყობა. არ ეტყობა აგრეთვე განვითარება სამკუთხოვანი ფორაკის (*glabella*), რომლის ფორმა საგიტალურ სიბრტყეზე ისეთს მოხაზულობას მოგვცემს, რომელიც ბროკას აქვს აღნიშნული პირველი ნუმრიო ¹.

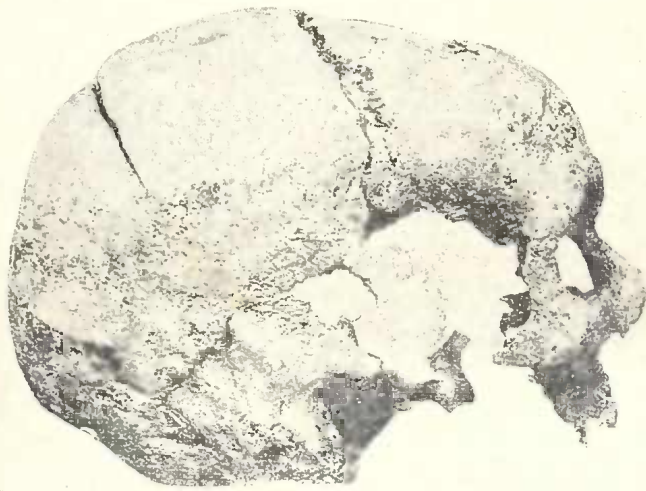
თხემის ძვალს (os parietale) მეტად ცოტა მნიშვნელობა აქვს ანთროპოლოგიაში. ამ ძვლის რკალის (*Parietalbogen*) სიგრძე *bregma*-სა და *lambda*-ს შუა უდრის 130 mm, ქორდა (*Parietalsehne*)—118 mm, მხოლოდ ინდექსი კი (*parietaler Bogen-Sehnen-Index*) 90, 78-ს არ აღემატება.

თუ *bregma*-სთან ჩვენ თავის ქალაზე მედიალურ კრილს (*For-*

¹ П. Б р о к а с, Антропологические таблицы для краниологических и цефалометрических вычислений. Вып. II, стр. 28, Москва 1879.

me du crâne en face) გავიყვანთ, მაშინ ეს უკანასკნელი რკალის მეტად მოღუნულ მოყვანილობას მოგვცემს.

კეფის ძვალი (os occipitale)¹. ეს ძვალი საგიტალური კრილის პროექციაში არ არის დიდზე გამოწეული და protuberantia occipitalis externa ამ კრილზე იღებს ისეთს მოხაზულობას, რომელიც ბროკას სქემაში მეორე ნუმრით არის აღნიშნული² (სურ. 14—15). ამავე ძვალზე ჩვენ ვამჩნევთ, რომ protuberantia occipitalis interna დიდხედ არის დაცილებული torus occipitalis-ს, რომლის მიზეზად ფილოგენეზი უნდა ჩაითვალოს; თვით torus occipitalis-ის თვალსაჩინო სიმრუდე ამავე მიზეზს უნდა მიეწეროს. Os occipitale-ს ზემო ნაწილზე ჩვენ თავის ქალას არ ახლავს პატარა ძვლები, რომლებიც os Inka-ს სახელით არიან ცნობილი.

სურ. 14. ზემოაქვალის ადამიანის თავის ქალა. Norma lateralis.

Os occipitale-ს რკალი (Occipitalbogen) უდრის 111 mm, ამავე ძვლის ქორდა (Occipitalsehne)—98 mm, ხოლო მისი ინდექსი (occipitaler Bogen-Sehnen-Index)—88, 29.

ადამიანთა ვარიეტეტების გასარჩევად ამ ინდექსს ჯეროვანი მნიშვნელობა ეძლევა ანთროპოლოგიაში.

Mediansagittalbogen. აქვე უნდა აღინიშნოს მედიან-საგიტალური რკალი, რომლის სიგრძე nasion-იდან opisthion-ამდის 382 mm-ს

1) Os occipitale-ს ხევისურები „კუნტულას“ უწოდებენ.

2) П. Брока, стр. 29.

უდრის. ამაზედ დამოკიდებული თავის უმთავრესი ძვლების ინდექსები, რომლებსაც ანთროპოლოგიური მნიშვნელობა აქვს, შემდეგია:

frontaler Sagittal-Bogen-Index-ი	უდრის	36,91
parietaler	„ „ „ „	34,03
occipitaler	„ „ „ „	29,05

ნაკერი (sutura)¹. რაც შეეხება საზოგადოდ ნაკერს, უნდა აღვნიშნოთ, რომ შუბლის ძვალის ნაკერი glabella-დან დაწყებული (სურ. 16) პატარა სივრცეზე ჩვენს თავის ქალას გახსნილი აქვს, მაგრამ ეს გარემოება მეტოპიზმით მაინც არ აიხსნება. ეს არის მხოლოდ შედეგი თავის ქალაზე ზემოდან მიწის დაწოლისა.

ამავე ძვალზე დანარჩენი ნაკერი მშვენივრად არის ერთი მეორეში შეკავშირებული და bregma-სთან ოთხი ნაკერი თვალსაჩინოდ არ იყრის ერთად თავს, როგორც ამას მეტოპიზმის დროს აქვს ხოლმე ადგილი.

სურ. 15. ზემოავეკალის ადამიანის თავის ქალა. Norma lateralis.

თავის ქალის დანარჩენი ნაკერები, მაგალითად sutura coronalis (სურ. 17) უახლოვდება ბროკას სქემაში მეორე ნუმრით აღნიშნულს ნაკერს, ხოლო sutura sagittalis და sutura lambdoidea (სურ. 17 და 18) უფრო რთულია და ბროკას ავე სქემის მე 4-ე ნუმერს ეფარდება.

კეფის დიდი ხვრელის (foramen occipitale magnum) სიგრძე basion-სა და opisthion-ს შუა უდრის 37 mm, ხოლო მისი განი

1) Sutura-ს ხევსურეთში „შენაყარს“ ეძახიან.

—25 mm. კეფის როკების (condyli occipitales) შუა სიგანის აღება ვერ მოვახერხეთ, ვინაიდან მათ თავები აღარ აქვთ შერჩენილი.

Pterion-ის ფორმას ადამიანთა ვარიეტეტების გასარჩევად რამოდენადმე აქვს მნიშვნელობა, მაგრამ ჩვენს თავის ქალას ცალ მხარეზე სულ არ აქვს pterion-ი შერჩენილი და მეორე მხარეზე კი იმდენად დაზიანებულია, რომ მისი დახასიათება შეუძლებელი ხდება.

დეფორმაცია. ადამიანის თავის ქალის დეფორმაცია, შეიძლება სხვადასხვა მიზეზებით იყოს გამოწვეული, მაგალითად სინოსტოტიური, ხელოვნური, პათოლოგიური და სხვა.

სურ. 16. ზემოავჭალის ადამიანის თავის ქალა. Norma frontalis.

ჩვენს თავის ქალას დეფორმაცია აქვს მიღებული მიწაში. მოხვედრის შემდეგ (სურ. 14—19). გათხრების დროს აღმოჩნდა, რომ ქალა მარჯვენა გვერდით იყო მიწაზე დადებული (სურ. 3 C). მას ნათლად ეტყობოდა მიწის ზემოდან დაწოლა და ფორმის ცოტად თუ ბევრად შეცვლა. ეს ასეც უნდა მომხდარიყო, ვინაიდან თავის ქალის შიგნითა მოცულობა ტვინის გახრწნის შემდეგ ერთ დროს თითქმის ცარიელი იქნებოდა, სანამ ჩანაყოფი წყლის საშუალებით მიწით ამოივსებოდა. ამ ხნის განმავლობაში და რამდენადმე შემდეგშიც თავის ძვლებს არ შეეძლოთ თავისუფლად მიწის სიმძიმე აეტანათ და ამიტომ იცვლიდნენ თავის ფორმას. ასეთი ცვალებადობა ეტყობა ჩვენს თავის ქალას, რასაც სხვათა შორის მოწმობენ, როგორც შუბლის ძვალზე გახსნილი ნაკერები, აგრეთვე თავის ქალაზე დამსკდარი ადგილები (სურ. 17), რომლებიც პერპენდიკულა-

რულად ხედებიან საგიტალურ ქრილს. აქიდან ადვილი წარმოსადგენია, რომ თავის ქალა ცოტად გაბრტყელდებოდა, ე. ი. მისი სიგანე მოიკლებდა.

მაგრამ აქვე იბადება საკითხი, შესაძლო იყო თუ არა, რომ თავის ქალის ძვლებს თავისი ზომა შეეცვალათ მიწის დაწოლის გავლენით, ე. ი. შეგვიძლია თუ არა ვიფიქროთ, რომ ეს ძვლები გადიდებულიყო ან დაბატარაებულიყო? ამაზე ჩვენ გადაჭრით შეგვიძლია ვთქვათ, რომ ამ მხრივ მიწის დაწოლას ძვლებზე ან სულ არავითარი ცვლილება და ან მეტად უმნიშვნელო გავლენა უნდა მოეხდინა, ვინაიდან ჩვენი თავის ქალის ძვლებს შერჩენილი აქვს სხვადასხვა მარილების შემადგენლობა. ჩვენ კი ვიცით, რომ ასეთი ძვლების გაგრძელება და შემოკლება ან სრულიდ არ შეიძლება და

სურ. 17. ზემოავეკალის ადამიანის თავის ქალა. *Norma verticalis.*

ან მეტად უმნიშვნელოდ. მხოლოდ ამავე ძვლების მოღუნვა კი შეიძლება, ვინაიდან ამისათვის არის საჭირო, რომ თავის ქალის ამოდრეკილმა ზედაპირმა სულ ოდნავ მოიმატოს, ხოლო შიგნითა პირი ცოტად შეიკუმშოს. ამგვარ „მოღუნვას“ ხელს უწყობს აგრეთვე თავის ქალის ბრტყელი ძვლის გარეთა პირის დაბზარვაც.

აღსანიშნავია, რომ ძვლის მოღუნვის დროს ზომის მხრივ ცოტა ცვალებადობას განიცდის მხოლოდ ძვლის გარეთა და შიგნითა პირი, ხოლო შუა გული კი თითქმის უცვლელად რჩება. ამიტომ მოღუ-

ნული ბრტყელი ძვლის ზომა შეიძლება უცვლელად ჩაითვალოს, თუ მხედველობაში არ მივიღებთ რამდენიმე მილიმეტრით განსხვავებას. მაშასადამე, ჩვენ ვხედავთ, რომ თავის ქალის „ბრტყელი“ ძვლის მოლუნვის დროს რკლების ზომა თითქმის უცვლელი რჩება, იცვლება მხოლოდ მათი ქორდები. აი სწორედ ეს გარემოება უნდა გვკონდეს მხედველობაში, როდესაც ჩვენი თავის ქალის ზომებს სხვა თავის ქალის ზომებს შევადარებთ ¹.

სურ. 18. ზენოავჭლის ადამიანის თავის ქალა.

ტრეპანაცია, რომელიც უმთავრესად ჰეულისხმობს თავის ქალაზედ ხელოვნურად ხვრელის გაკეთებას, იყო გავრცელებული უძველესი დროიდან (ნეოლითიდან) თითქმის მთელ მსოფლიოში. ზოგიერთი რეცენტული „რასა“ დღესაც მიმართავს ტრეპანაციას მაგიური მნიშვნელობით ².

ტრეპანაციას უკეთებდენ როგორც ცოცხლებს, ისე მიცვალებულებს. ტრეპანაციის დროს სურდათ ან ბოროტი სულის „გამოშვება“ თავიდან, ან ამოჭრილი ძვლის ამულეტად გაკეთება. უნდა ვიფიქროთ, რომ ამულეტისათვის თავის ქალიდან ძვლის ამოჭრამიცვალებულებზე ხდებოდა. ამ მიზნით თავის ქალაზე ძვლის ამოჭრის დროს გაკეთებული ხვრელი სხვადასხვაობას განიცდიდა, როგორც ფორმით, აგრეთვე ზომით.

¹) შეადარე Н. В. Верви, О методе исследования ископаемых и современных черепов: *Русский антропологический журнал* № 1, стр. 48—69, Москва 1903.

²) მაგალითად წითელკანა ილინოსები.

ჩვენს თავის ქალას frontale-ს ძვლის მარცხენა მხარეზე frontale-სა და coronale-ს ნაკერებს შუა, bregma—დან 27 mm და-ცილებით ოვოიდალური ფორმის კრილი აქვს (სურ. 17), რომელიც დასულია ძვლის ქვემო პირამდე. ამ კრილის სიგრძე არის 28 mm, სიგანე—7 mm; კრილის ნაპირების უმეტეს ნაწილს ნათლად ეტყობა ძვლის წამოზრდა. მაშასადამე, ზემოავჭალის სამარის თავის ქალის მქონე ადამიანს, ამ კრილობის მიღების შემდეგ, კიდევ დიდხანს უცოცხლია. ეს კრილი რომ გახვრეტილი ყოფილიყო, უნდა გვეფიქრა, რომ ტრეპანაციასთან გვექონდა საქმე, მაგრამ ამგვარი შესაძლებლობა არ არის დასაშვები. უფრო სამართლიანია ვიფიქროთ, რომ ამ ადგილას თავს ზემოდან დაარტყეს რამე (ქვა, ჯოხის ბოლო, შუბის წვერი ან სხვა) და ის დაზიანდა, რასაც მოჰყვა ექიმობა. კრილობა მორჩა და მისმა ნაპირებმა ზრდა იწყეს. ეს ზრდა ნათლად ეტყობა თავის ქალაზე მიყენებული კრილობის ნაპირებს (სურ. 17).

სურ. 19. ზემოავჭალის ადამიანის თავის ქალა. Norma basilaris.

ჩვენ არ გვაქვს აგრეთვე საფუძველი ვიფიქროთ, რომ ჩვენ დაუმთავრებელ ტრეპანაციასთან გვექონდეს საქმე. რომ ეს კრილობა დაუმთავრებელი ტრეპანაციის შედეგი იყოს, რასაც ამ თავის ქალის მქონე ადამიანის სიკვდილი უნდა მოჰყოლოდა, მაშინ კრილობის ნაპირების წამოზრდას ადგილი აღარ ექნებოდა. ჩვენი თავის-

ქალის კრილობა კი გვეუბნება, რომ ადამიანს ამ კრილობის მიღების შემდეგ კიდევ უცოცხლია, ამიტომ ამას მოუთავებელ ტრეპანაციად ვერ ჩავთვლით. მაშასადამე, არის ერთად ერთი დასაშვები აზრი, რომ ჩვენი თავის ქალის მქონე ადამიანს კრილობა ჰქონდა მიყენებული სიცოცხლეში და რომ ეს კრილობა მორჩენილი იყო.

პირის სახის ქალა. პირის სახის ქალა არ არის განვითარებული; მას მეტად კარგად ეტყობა, როგორც საღეჭავი აპარატის, აგრეთვე ცხვირის რედუქცია (სურ. 16). პირის სახის ფორმა (Forme de la face) უფრო ტრიანგულარულია, ვიდრე ოვოიდალური. პირის სახის სიმაღლე nasion-იდან prosthion-ამდე (დაახლოვებით) 64 mm-ს უდრის. პირის ზემო სახის ინდექსი—69, 57 არის, ვინაიდან os zygomaticum-ებს შუა სიგანე 92 mm უდრის.

თვალბუდე ანუ ორბიტა (Orbita). ადამიანთა ვარიეტეტების გასარჩევად მნიშვნელობა აქვს აგრეთვე ორბიტის ფორმას და მის ინდექსს. ჩვენი თავის ქალის ორბიტას ოთხკუთხი ფორმა აქვს (სურ. 16). მისი სიგანე—38 mm, სიმაღლე—32 mm, ხოლო მისი ინდექსი—84,21 mm, რაც გვაძლევს საშუალებას იგი mesokonch-ების ჯგუფს მივაკუთვნოთ. აქვე აღვნიშნავთ, რომ ორბიტები 1.6 mm-ით არიან ერთი მეორეს დაცილებული და ნაპირები ცოტად თუ ბევრად მომრგვალებული აქვთ.

ყვრიშალის ძვალი (os zygomaticum) ამ ძვლის გარეგნული შეხედვითაც ნათლად ირკვევა, რომ ჩვენს თავის ქალას მონღოლოიდალურ ტიპთან, როგორც ეს ზოგიერთებს გონია, საერთო არაფერი აქვს. ეს იქიდანაც ჩანს, რომ, თუ ცხვირის ძვლების წინ ფრონტალურ სიბრტყეს გავავლებთ, მაშინ os zygomaticum-ის tangete-ბი მეტად დაცილებული რჩება, რაც სრულიად არ არის მონღოლებისათვის დამახასიათებელი.

ცხვირი. ცხვირის ფორმას და მის ინდექსს თვალისაჩინო მნიშვნელობა აქვს ანთროპოლოგიაში, მაგრამ მიუხედავად ბევრი ცდისა, ჩვენ მაინც ვერ შევძელით მთლიანად ცხვირის ძვლების რესტავრაცია და მისი ფორმის აღდგენა.

ცხვირის სიგრძე დაახლოვებით 50 mm უდრის, სიგანე—21 mm და ინდექსი კი—42. ასე რომ, ამ ინდექსის მიხედვით, შესაძლო ხდება სახის ქალის leptorhin-ად აღიარება.

ვერც apertura piriformis აღდგენა მოხერხდა, ვინაიდან nasospinale სრულიად აღარ არის შერჩენილი.

1) ამ ძვალს ხევსურები ეძახიან „ქურის ქიმს“.

კბილები. კბილებსაც საკმაო მნიშვნელობა აქვს ადამიანთა ვარიეტეტების გასარჩევად.

სპეციალური ოდონტოლოგიური და ანთროპოლოგიური ლიტერატურა ამის შესახებ საყურადღებო ცნობებს იძლევა. ადამიანთა კბილების სიდიდე, მათი ფორმა და რიცხვი, მათი ხელოვნური დეფორმაცია და სხვა ერთგვარ საშუალებას გვაძლევს ადამიანთა ვარიეტეტების გარჩევისათვის. ამიტომ კბილების შესწავლა ანთროპოლოგიური გამოკვლევების დროს, არამც თუ სასურველია, არამედ აუცილებელიც.

სამწუხაროდ Geoffroy Saint-Hillari-ს დაკვირვებანი და შრომები ქვემო და ზემო incisiva-ს შესახებ, რომლითაც ჩვენ შეგვეძლო ამა თუ იმ ვარიეტეტის დადასტურება, ჩვენთვის უნაყოფო რჩება ვინაიდან ჩვენს თავის ქალას არც ეს კბილები და არც მათი ბუდეები (alveoli) შერჩენილი არა აქვს.

არც P. Broca-ს (Des différentes espèces de prognathisme: *Bull. de la Soc. d'Anthr. de Paris 1873*) და H. Welcker-ის დაკვირვება კბილების მიხედვით პროგნათიის და ორთოგნათიის გასარჩევად და ან რომელიმე ტაპის აღსადგენად ჩვენთვის საიმედო არ ხდება, რადგან ამისთვის საჭირო ქვემო და ზემო ყბის ნაწილები და მათში ჩასმული კბილები, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, არ მოგვეპოვება. Owen-მა და Pruner-Bey-მ თავისი გამოკვლევებით დაამტკიცეს, რომ, თუ თეთრკანა ადამიანებს საძირე კბილები წინიდან უკანისკენ თანდათან უფრო უპატარაედებათ, პრიმიტიული ადამიანის ეს კბილები წინიდან უკანისკენ თანდათან უდიდდებათ. საერთოდ კბილების სიდიდე მაღალი კულტურის მქონე ადამიანს არ ახასიათებს.

ზემოავჭალის ადამიანის კბილების ინდექსი 41,8 არის და ამიტომ W. H. Flower-ის კლასიფიკაციით ის უნდა მივაკუთვნოთ მიკროდონტს.

Magitot-ის და Galippe-ს გამოკვლევით, კულტურის მაღალ საფეხურზე მდგომ ხალხს მარჯვენა ყბის კბილები უფრო მჭიდროდ აქვთ ერთიმეორესთან, ვიდრე მარცხენა, რაც არ შეიძლება ითქვას კულტურის დაბალ საფეხურზე მდგომ ხალხზე. Darwin-ის, P. Broca-ს და Mantegazz-ის გამოკვლევებით „სიბრძნის კბილის“ ნაკლებობა ახასიათებს მაღალი კულტურის მქონე ადამიანს. ეს კბილი კულტურულად განვითარებულ კაცობრიობას თანდათან ეკარგება¹. ჩვენს

¹) R. Wiedersheim, *Der Bau des Menschen als Zeugnis für seine Vergangenheit*. Tübingen 1908, S. 202.

თავის ქალას ეს კბილი შერჩენილი აქვს, მაგრამ განუვითარებელია. შერჩენილი კბილები არც ერთი არ აქვს გაფუჭებული.

თავის ქალის წონა. ჩვენი თავის ქალის წონა 370 gr უდრის. მართალია, თავის ქალას სრულებით აკლია ქვემო ყბა¹ და ზოგიერთი ნაწილი, მაგრამ ამ დანაკლისი ნაწილების წონა საერთოდ 70—80 gr—ს არ უნდა აღემატებოდეს; ასე რომ ზემოავეჯალის სამარის თავის ქალის წონა დაახლოვებით 440—450 gr უნდა ყოფილიყო, რაც მეტად ცოტაა თავის ქალის წონისათვის².

ზემოავეჯალის ადამიანის სიმაღლე. ჩონჩხის სიგრძე, ანუ ზემოავეჯალის ადამიანის სიმაღლე, ჩვენ შეგვიძლია გამოვიანგარიშოთ მხარის ძვლის (humerus) მიხედვით, ვინაიდან, გარდა ამ ძვლისა, არც ერთი მთლიანი ძვალი არ ჰქონდა ჩონჩხს შერჩენილი. ამ ძვლის სიგრძე უმაღლეს წერტილ caput humeri-დან trochlea-ს ქვემო ნაპირამდის (საგიტალური სიბრტყის პროექციაზედ) უდრის 275 mm, მაშასადამე, თუ ჩვენ Manouvrier-ის ტაბულას მხედველობაში მივიღებთ³, მაშინ ჩვენი ჩონჩხის სიგრძე გამოვა 1470 mm. ამავე ზომას მივიღებთ დაახლოვებით, თუ ჩვენ ამას გამოვიანგარიშებთ Pearson-ის მიერ მოცემული ფორმულით⁴.

აქვე საჭიროა აღვნიშნოთ, რომ მთელს მსოფლიოში ქალის სიმაღლე საშუალოდ 1540 mm უდრის და, თუ ჩვენ ტოპინარის კლასიფიკაციით ვიხელმძღვანელებთ, მაშინ ზემოავეჯალის ადამიანის (ქალის) სიმაღლე საშუალო ტანის სიმაღლის ზომაზე ნაკლებად უნდა ჩავთვალოთ.

რა სქესის იყო ზემოავეჯალის ადამიანი? ადამიანის თავის ქალის მიხედვით სქესის გამორკვევა ერთგვარ სიძნელეს წარმოადგენს და ზოგიერთს შემთხვევაში—შეუძლებელიც არის, განსაკუთრებით, თუ პრიმიტიულ ადამიანთან გვაქვს საქმე. მაგრამ, თუ კულტურულად განვითარებულ ადამიანთან ვარიეტეტებს ავიღებთ, მაშინ თავის ქალის მიხედვით სქესის გამორკვევა უმეტეს შემთხვევაში (90⁹/₁₀) შესაძლებელია.

¹) დედაკაცის ქვედა ყბის წონა საშუალოდ უდრის 56 gr, ხოლო მამაკაცის—88 gr.

²) დედაკაცის თავის ქალის წონა საშუალოდ აღებული უდრის 555 gr, მამაკაცის—731 gr.

³) L. Manouvrier, La détermination de la taille d'après les grands os des membres: *Mem. de la Soc. d'Anthrop.* t. IV, Paris 1893.

⁴) $706,41 + (2,894 \times 275)$. K. Pearson, *Mathematical Contributions to the Theory of Evolution*. V. On the reconstruction of the stature of prehistoric races: *Phil. Trans.* Vol. 192. A. p. 169, London 1899.

ჩვენი ზემოავჭალის ადამიანის თავის ქალა, როგორც თავიდანვე იყო აღნიშნული, დედაკაცის არის. ამას გვეუბნება თავის ქალის habitus-ი და კრანომეტრიული ზომები. ამასავე ამტკიცებენ თავის ქალის ძვლების წონა, თხელი 4 mm-სისქე თხემის ძვალი (OS parietale), თავის ქალის მოცულობა (კაპაციტეტი), როგორც აბსოლუტური, აგრეთვე რელატიური, პატარა foramen occipitale magnum, დვრილისებური შორჩის (processus mastoideus) და აგრეთვე ყველა კუნთოვანი მორჩების და ხაზების მეტად სუსტი გამოხატულება, განუვითარებელი glabella და arcus superciliaris, დაქანებული შუბლი, რომელიც ჯერ სწორად არის განვითარებული და შემდეგ კი უცბად გადახნილი, საკმაოდ ამობერილი თხემის ბორცვები და კეფა, მეტად პატარა ზომის ვისცერალური ნაწილი, პატარა ზომის კბილები და სხვა.

ყველა ზემოჩამოთვლილი ნიშნები საკმაოდ არის გამოხატული და საერთოდ გვაძლევს საშუალებას დავასკვნათ, რომ ზემოავჭალის ადამიანის თავის ქალა დედაკაცის არის.

ამასთანავე თუ მოვიგონებთ ჩონჩხის სიგრძეს და სამარის ზოგიერთ ინვენტარს, სახელდობრ—მკლავზედ წამოცმულს ბრინჯაოს ორს, პატარა ზომის ($D=5,4$ cm) სამაჯურს, პატარა ზომისავე ($D=1,8$ cm) 5 ცალ ბეჭედს, მახათს და მრავალ მძივს,—მაშინ უფრო ცხადი გახდება, რომ ზემოავჭალის სამარეში აღმოჩენილი ადამიანი ქალი უნდა ყოფილიყო.

როგორი თავის ქალები იყო აღმოჩენილი ზემოავჭალის მახლობლად? საინტერესოა ვიცოდეთ, თუ როგორი თავის ქალები იყო აღმოჩენილი ზემოავჭალის მახლობლად, განსაკუთრებით სამთავროს უძველესი დროის ორმოსამარეებში, რომლებსაც მჭიდროდ უკავშირდება ზემოავჭალის სამარე.

ამ საკითხის შესახებ ჩვენ მეტად ბუნდოვანი ცნობები მოგვეპოვება. ფ. ბაიერიანი ამბობს, რომ მან სამთავროს „ძირა სართულის სამარეებში“ აღმოაჩინა «Macrocephalen Schädel»¹. ამგვარსავე მაკროცეფალურ თავის ქალებს აღნიშნავენ ჰენ. ფრიჩი (H. Fritsch) სამთავროში² და რუდოლფ ვირხოვი და სხვანი სამთავროს სასაფლაოდან, მაგრამ რა ტიპის სამარეებიდან—არ ვიცით.³

1) F. Bayern, Bemerkungen und Ansichten über den Kaukasus und seine vorhistorischen Verhältnisse, seine Völker und deren Industrie: *Verhandlungen*, S. 340, Berlin 1882.

2) *Verhandlungen*, S. 149, Berlin 1875.

3) *Verhandlungen*, S. 478, 1882.

სამთავროს სასაფლაოში აღმოჩენილ მაკროცეფალურ თავის ქალეშს აღწერს ს. სცეპურა¹, მაგრამ ამ უკანასკნელის მიერ აღწერილი თავის ქალები არის ფიქალო ქვებით ნაშენი აკლდამებიდან ამოღებული. როგორც ჩანს, მაკროცეფალური თავის ქალები აღმოჩენილი ყოფილა, როგორც ძირა სართულის ორმოსამარეებში, აგრეთვე ფიქალო ქვებით ნაშენებ აკლდამებშიდაც. ეს მაკროცეფალური თავის ქალები ის თავის ქალები გახლავსთ, რომლებზედაც ჩვენ მოგვეპოვება ისტორიული ცნობები ჰიპოკრატეს ნაწერებში: «De aëre aquis et locis». თუ როგორი იყო ამ Macrocephalenschädel-ების გვერდით სხვა თავის ქალები სამთავროს ორმოსამარეებში, ეს ჩვენ არ ვიცით.

მართალია რ. ვირხოვი ერთს თავის შრომაში ამბობს, სამთავროს სასაფლაოს თავის ქალები გრძელი და ვიწრო არიანო², მაგრამ აქ არ უნდა იყოს ნაგულისხმევი ძირა სართულის ორმოსამარეები³.

დღეს ჩვენ ვიცით, რომ მაკროცეფალური თავის ქალები ბევრს სხვადასხვა ადგილას არის ნახული (მაგალითად მდინარე დონის ნაპირზე, როსტოვის ახლოს, სამარის მიდამოებში, ციმბირში—ტომსკთან, უნგრეთში, ავსტრიაში, რაინის ნაპირზედ, საფრანგეთში, ჩრდი-

1) С. Ф. Сцепура, Опыт антропологического исследования макроцефалических черепов. Тифлис 1875.

2) *Verhandlungen*, S. 479, 1882.

3) აღსანიშნავია, რომ დედოფორებული მაკროცეფალური თავის ქალები აღმოჩენილია აგრეთვე სართავალაში (*Verhand.*, S. 478. 1882), ვაზიანში (ჩემს მიერ, გასულ წელს. იხანება საქ. მუზეუმში), ყირიმში (განსაკუთრებით ქ. ქერჩის მიდამოებში), ქვემო ავსტრიაში და სხვაგან.

ყირიმში და ქვემო ავსტრიაში აღმოჩენილ მაკროცეფალურ თავის ქალებს აკადემიკოსი ბერი (Baer) ავარელების შემოსევის დროს აკუთვნებდა და შესაძლებლად სთვლიდა, რომ ეს თავის ქალები ეკუთვნოდა რომელიმე ტომს, რომელიც ავარელების კავშირში (*der avarische Bund*) შედიოდა (*Die Makrocephalen im Boden der Krym und Oesterreichs u. s. w.* St. Petersburg 1860). ეს შრომა მოთავსებულია: *Mémoires de l'Académie Imper. des sciences de St. Petersb.* VII Serie, Tome II, № 6).

ბროკა (Broca) ამბობდა, რომ მაკროცეფალური თავის ქალები ეკუთვნიან კიმურებს (შეადარე სცეპურა გვ. 11).

რუდ. ვირხოვი არ ასახელებდა, თუ რა ხალხს ეკუთვნოდა მაკროცეფალური თავის ქალები, მაგრამ ფიქრობდა, რომ „წინაისტორიულ“ დროში ყირიმშიდან დაწყებული სამხრეთ კავკასიის აღმოსავლეთის ველებამდის ერთი მეორესთან დამოკიდებული მოსახლეობა (*zusammenhängende Bevölkerung*) იყო: *Verhandlungen*, S. 479—480. Berlin 1882.

ლო იტალიაში, ინგლისში და სხვა და სხვა. ვიცით აგრეთვე, რომ მაკროცეფალური თავის ქალის მიღებას დეფორმაციის საშუალებიზ დღესაც მისდევენ ბევრს სხვადასხვა ადგილას (Бушан, Наука о человеке, стр. 232—233, Москва 1911; Любор Недерле, Человечество в доисторические времена, стр. 507—508, Петербург 1898), ამიტომ დღეს ყველასათვის ცხადია, რომ მაკროცეფალური თავის ქალები ერთსა და იმავე ტომს ან ხალხს არ მიეწერება, როგორც ეს ერთს დროს ეგონათ¹.

რომელ ადამიანთა ვარიეტეტს ეკუთვნოდა ზემოავკალის ადამიანი? თუ რომელ ადამიანთა ვარიეტეტს ან ხალხს² ეკუთვნოდა ზემოავკალის ადამიანი, ამის თქმა შეუძლებელია, ვინაიდან ჩვენ მხოლოდ ერთს და ისიც არა მთლიანად შენახულ ადამიანის ნაშთთან და მეტად ცოტა სამარის ინვენტართან გვაქვს საქმე.

კრანიომეტრული და საერთოდ ანთროპოლოგიური ზომები გვეუბნება, რომ ზემოავკალის ადამიანი დაბალი ტანის იყო; პირის სახე მოგრძო და ტრიანგულარული ფორმის ჰქონდა, ხოლო თავი კი — „გრძელი“, ე. ი. ის გრძელთავა იყო³. რაც შეეხება მის კულტურულ განვითარებას, თამამად შეგვიძლია ვთქვათ, რომ იგი ეკუთვნოდა მაღალი კულტურის მქონე ხალხს, რასაც სხვათა შორის ნათლად უჩვენებს თავის ქალის კარგად განვითარებული ცერებრალური ნაწილი.

დრო, როდესაც ცხოვრობდა ზემოავკალის ადამიანი, უნდა

¹) დაწვრილებით ამ საკითხის შესახებ იხ. Д. Н. Анучин, О деформированных черепях, найденных в России: *Изв. Общ. любителей естеств. антроп. и этногр.* XLIX, стр. 367, Москва 1887.

²) ადამიანთა ვარიეტეტი ანუ „რასა“, როგორც ამას გროსსე (Grosse) განმარტავს, შესაძლოა ადამიანთა ერთს დიდ ჯგუფს ეწოდოს, რომელსაც თანდაყოლილი და ჩამომავლობითი სომატიური და ფსიქიური თვისებები ერთი მორესთან აკავშირებს და ამავე დროს ეს თვისებები სხვა ადამიანთა ჯგუფიდან ასხვავებს.

ცნება „ხალხი“ კი უმეტეს შემთხვევაში უფრო ფართოა, ვიდრე ცნება ვარიეტეტი. ხალხი უმეტეს ნაწილად ადამიანთა სხვადასხვა ვარიეტეტებიდან შედგება. „ხალხს“ ახასიათებს საერთო ენა, კულტურა, ზნეჩვეულება და სხვა და სხვა. შეადარე Jacob—Friesen, Grundfragen der Urgeschichts-Forschung, S. 2—3, Hannover 1928 და Eugen Fischer, Anthropologie, S. 124, Berlin und Leipzig 1923.

³) მართალია კრანიომეტრულმა ზომებმა Hyperdolichocephal-ი მოგვცა, მაგრამ ეს ზომები ცოტა გადამეტებული იყო, ვინაიდან თავის ქალას დეფორმაცია ჰქონდა განცილილი მიწაში მოხვედრის შემდეგ. ყოველ შემთხვევაში ჩვენი თავის ქალა Dolichocephal-ური მაინც რჩება.

განვსაზღვროთ საქართველოში ბრინჯაოს ხანის დაბოლოვებით და რკინის ხანის დასაწყისით. ეს კი დაახლოვებით ის დრო არის, როდესაც წინა აზიაში და მის მოსაზღვრე ქვეყნებში ადამიანთა სხვადასხვა ვარიეტეტების ერთი მეორეში მეტად ინტენსიური შერევა ხდებოდა.

თუ ჩვენ ანთროპოლოგიურ შრომებს და უმთავრესად თანამედროვე გამოჩენილ ანთროპოლოგ ევგენი ფიშერის¹ გამოკვლევებს დავემყარებით, დავინახავთ, რომ უძველეს დროში მთელს წინა აზიაში (განსაკუთრებით სირიაში, მცირე აზიაში და მის ჩრდილო-აღმოსავლეთის, აღმოსავლეთის და სამხრეთ-აღმოსავლეთის მხარეებში, მაშასადამე საქართველოშიდაც) გავრცელებული იყო ეგრეთ წოდებული „წინა აზიური“ „რასა“, რომელსაც სხვათა შორის ხეთთებიც კი ეკუთვნოდნენ (vorderasiatische Rasse. Syn. armenoid, alarodisch, kappadokisch, protoarmenisch, hethitisch)². ეს წინააზიური „რასა“ იყო უძველესი „რასა“ და თანაც მეტად ძველი კულტურის მატარებელი მთელს წინა აზიაში.

ამ „რასის“ სომატიური თვისებები განათხარი ანთროპოლოგიური მასალების, ძველი ბარელიეფების და თვით თანამედროვე ადამიანების მიხედვით, ნათლად და მკაფიოდ არის გამოხატული.

ამ „რასის“ ანთროპოლოგიურ თვისებებს შეადგენს საშუალო ზომის ტანი, მოკლე (85—86 ინდექსი) და თანაც მაღალი ფორმის თავი, გრძელი სახე, მეტად დიდი ცხვირი, მოშავო ფერის სქელი თმა და შავი თვალწარბი.

ეს „რასა“ დღესაც ცხოვრობს ამიერ კავკასიაში, სომხეთში, სპარსეთში, მცირე აზიაში, სირიაში და სხვაგან.

ამ უძველეს წინააზიურ „რასას“ თითქმის ყოველი კუთხიდან ერეოდნენ სხვა „რასები“. ხოლო მეორე ათასეულის პირველ ნახევარში ჩვენ წელთაღრიცხვამდე მცირე აზიის ჩრდილო-დასავლეთ კუთხიდან შეერია ინდო-გერმანული კულტურის მატარებელი ხალხი, რომელშიდაც ნაწილობრივ „ჩრდილო რასა“ (nordische Rasse) შედიოდა და რამაც წინა აზიას 5—10% ქერათმა და გრძელთავა (Dolichocephalie) ადამიანები შემატა.

მეორე თვალსაჩინო „რასათა“ შერევა წინა აზიაში მოხდა სამხრეთის მხრიდან, საიდანაც მეტად მრავალრიცხოვანი სემიტთა ხალ-

¹) Eugen Fischer, Spezielle Anthropologie: Rassenlehre. Sammelwerke «Anthropologie», S. 170—174. Leipzig und Berlin 1923.

²) ამ „წინააზიურ რასას“ ანთროპოლოგი Recherche უწოდებს «Homötauricus»: *Reallexikon der Vorgeschichte*, B. V, S. 378, Berlin 1926.

ხი მოაწყდა. ეს სემიტთა ხალხი უმთავრესად „ორიენტალურ“ (Orientalische) „რასას“ ეკუთვნოდა და ფიქრობენ არაბეთიდან უნდა ყოფილიყო გამოსული. ამ ორიენტალური „რასის“ თვისებებს შეადგენდა: დაბალი ტანი, შავი თმა და შავი თვალწარბი, სუფთა, ლამაზი ცხვირი და გრძელი ვიწრო თავი.

აი ამ სამი „უმთავრესი“ (წინააზიური, ინდო-გერმანული და ორიენტალური) „რასების“ შერევა მოხდა წინა აზიაში უძველეს დროში.

აღსანიშნავია, რომ ამგვარ შერევას შედეგად მოყვა ის, რომ წინა აზიის სამხრეთ მხარისკენ მცხოვრებთ უფრო „ორიენტალური“ „რასის“ კომპონენტები აქვთ, ხოლო ჩრდილო მხარისკენ მცხოვრებთ—„ჩრდილო რასის“ ნიშნები ეტყობა, თუმცა ამავე ადგილებში დღესაც ბლომად შეხვდებით ნამდვილ წმინდა „წინააზიურ რასის“ წარმომადგენლებს.

ცხადია, რომ წინა აზიაში სამი უმთავრესი „რასის“ გარდა სხვა „რასებიც“ (მაგალითად, მედიტერანული) არიან შეჭრილი და შერეული და ამიტომაც არის, რომ „რასათა“ პრობლემა, საერთოდ ყოველ კუთხეში, დღეს მეტად რთულ და მრავალ მხრივ სადაო საგნად არის გადაქცეული.

ამიტომაც, რომ ჯერ ჯერობით გარკვეულის რისამე თქმა, თუ რომელ ადამიანთა ვარიეტეტს ანუ „რასას“ ეკუთვნოდა ზემოავკალის ადამიანი, ყოვლად შეუძლებელია (საქმეს ართულებს აგრეთვე განათხარი ანთროპოლოგიური მასალების უქონლობაც).

ძნელია აგრეთვე იმის თქმა, თუ რომელ ხალხს ან რომელ კულტურულ წრეს ეკუთვნოდა იგი, ვინაიდან ამისათვის ჯერ კიდევ მეტად ცოტა განათხარი ინვენტარი მოგვეპოვება და თანაც, როგორც საქართველო, ისე ამ უკანასკნელის მოსაზღვრე ქვეყნები, არქეოლოგიურად შეუსწავლელი არიან, რომ ადამიანს შესძლებოდა საერთო კულტურული ელემენტების ამოკრეფა და სინთეზის მოხდენა.

გვხვდება თუ არა საომარი იარაღით დამარხული ქალების ჩონჩხი? სამარეები, რომლებშიაც საომარი იარაღით დამარხული ქალები ყოფილიყოს, მეტად ცოტა მოეპოვება არქეოლოგიას.

ჩვენ ვიცით, მაგალითად, რომ იუტლანდიაში აღმოაჩინეს ქალის სამარე, რომელშიაც ბრინჯაოს ხანჯალი იყო ჩადებული¹. ვიცით აგრეთვე, რომ დანიაში აღმოჩენილია ქალების რამდენიმე ჩონ-

¹) Carl Schuchardt, Alteuropa, S. 180, Berlin und Leipzig 1926.

ჩხი ბრინჯაოს სატევრებით¹, მაგრამ მთელს მსოფლიოზე არქეოლოგიურმა ლიტერატურამ ჯერ კიდევ არ იცის არც ერთი შემთხვევა, რომ ეპოვნოს ბრინჯაოს მახვილით, ხანჯლით და შუბით შეიარაღებული ქალი, როგორც ამას ადგილი ჰქონდა ზემოავეჭალაში, და, თუ გამოჩენილი; მსოფლიო მეცნიერი მონტელიუსი დანიაში აღმოჩენილ ხანჯლით შეიარაღებულ ქალებს უკავშირებდა ამაზონების ანუ ამორძლების შესახებ წარმოშობილ მოთხრობებს², მითუმეტეს, ჩვენ უფრო მეტი საფუძველი გვაქვს ვიფიქროთ, რომ ზემოავეჭალის შეიარაღებული ადამიანი, რომელსაც კრილობა ჰქონდა მიღებული, მეომარი ქალი უნდა ყოფილიყო, ქალი, რომელმაც ცხენოსნობა კარგად იცოდა, რადგან მას ცხენის თავის ნაწილები შუბის თავთან ერთად აღმოაჩნდა სამარეში.

ასეა თუ ისე, ეს ღირსშესანიშნავი აღმოჩენა მეტად გვაგონებს ძველი მწერლების გადმოცემებს ამაზონების შესახებ.

საქმის ასეთი გარემოება მით უფრო დამაფიქრებელია, რომ ამაზონები ძველი გადმოცემების მიხედვით ცხოვრობდნენ შავი ზღვის მახლობლად და, ცნობილი როსტოვევის სრულიად ახალი გამოკვლევებით, ნახევრად ისტორიული ხალხია³; ამაზონები ომის დროს ეხმარებოდნენ კიმერიელებს, ბალკანეთის თრაკიელებს და დიდ პათივისცემაშიაც იყვნენ მეზობელი ერების თვალში⁴.

ბრინჯაოს ნივთები.

მახვილი. სამარის ინვენტარის აღწერას ჩვენ დავიწყებთ ბრინჯაოს მახვილით, რომელიც განსაკუთრებული ყურადღების ღირსია (სურ. 20; ტაბ. IV, სურ. 1).

სურ. 20. ზემოავეჭალის სამარის მახვილი.

¹) Любор Нидерле, Человечество в доисторические времена, стр. 302, Петербург 1898,

²) Нидерле, S. 302.

³) М. И. Ростовцев, Скифия и Боспор, Российская Академия истории материальной культуры, стр. 1, Ленинград 1925.

⁴) Проф. В. А. Городцов, К вопросу о киммерийской культуре. Труды Секции Археологии, 4, стр. 49. Москва 1927.

ზომით ჩვენი მახვილი მოკლე მახვილთა ტიპს ეკუთვნის. მისი სიგრძე მთლიანად 58 cm უდრის, ხოლო ცალკე აღებული პირის სიგრძე—47,3 cm. ხელის მოსაკიდი ანუ ტარი—8,2 cm, ტარის თავის სიმაღლე—2,5 cm, ხოლო მისი დიამეტრი—4,5 cm. პირის სიგანე ვადასთან უდრის 7,8 cm, ბოლოში—4,3 cm; წონა—1060 gr.

მახვილის ბოლო არ არის არც წაწვეტილი და არც მომრგვალებული და მჭრელი, როგორც ეს საერთოდ სჩვევიათ სხვა ტიპის მახვილებს, არამედ სრულიად ბლაგვი და სწორკუთხოვანია; ასე რომ მახვილის ბოლოს გნდე თითქმის პერპენდიკულარულად ხვდება მახვილის პირის შუა ღერძის ხაზს. ამიტომ ჩვენს მახვილს უნდა ვუწოდოთ ბოლო-სწორკუთხოვანი ანუ ბოლოკვეთილი მახვილი ¹.

a

ბ

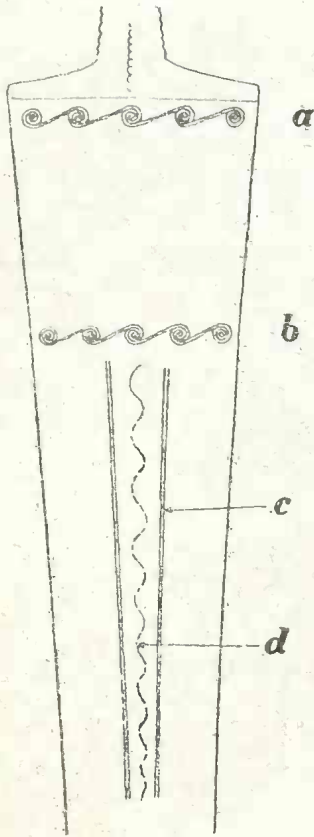
სურ. 21. ზემოავკალის (a) და ქედაბეკის (b) მახვილის პირის კრილის მოხაზულობა.

მახვილის პირი ვადიდან ბოლოსკენ თანდათან სქელდება, ასე რომ პირის სისქე ვადასთან, შუა ღერძის გასწვრივ, 8 mm უდრის, შუა წელში—9 mm და ბოლოში კი—12 mm. პირის სისქე ზურგი-

1) ერთი შეხედვით ჩვენი მახვილი გვაფიქრებინებს, რომ მას ბოლო მოტეხილი აქვს. მაგრამ, თუ ჩვენ დავაკვირდებით ამავე ტიპის მახვილების კოლექციას, რომელიც ყანგისგან სრულებით არ არის შეცვლილი, შევამჩნევთ, რომ ამ კოლექციის მახვილები ყველა ბოლო-სწორკუთხოვანი ანუ ბოლოკვეთილია. ავიღოთ, მაგალითად, ბაკურციხის მახვილი (ტაბ. V, სურ. 1), რომელიც მშვენივრად არის შენახული და რომელიც ჩვენი მახვილისაგან მხოლოდ ზომით განირჩევა, დანარჩენი ნიშნები კი (დამუშავების ტექნიკა, ტარის და პირის ფორმა, ორნამენტები და სხვა) იგივე აქვს, როგორც ჩვენს მახვილს. ბაკურციხის მახვილის ბოლო კი არავითარ ეჭვს არ ბადებს, რომ ის ბოლოკვეთილი იყო (მისი ბოლოს გნდე შიგნივ ოდნავ შეზნექილიც არის). ბოლოკვეთილია აგრეთვე ბაკურციხის სხვა მახვილებიც (ტაბ. V, VI და VII), რომელთა ბოლოები უცვლელად არის შენახული და რომლებიც ჩვენი მახვილის ტიპს ეკუთვნის. რომ ჩვენი მახვილი ბოლომოტეხილი არ უნდა იყოს, ეს იქიდანაც ჩანს, რომ მას მთელი პირის გასწვრივ არსად არ აქვს ისეთი სქელი ნაწილი, როგორც ბოლოში: ასეთ ადგილას გადატეხა ყოვლად წარმოუდგენელია.

დან დაწყებული ნაპირებისკენ თანდათან კლებულობს და ნაპირებთან ერთი მილიმეტრის სისქეს არ აღემატება; ამიტომ, თუ მახვილის პირის ჭრილის მოხაზულობას წარმოვიდგენთ, მივიღებთ რომბს (სურ. 21a).

თუ ჩვენ ჟანგით დაფარულ მახვილის პირს დავაკვირდებით, მის ორსავე მხარეზედ ერთსა და იმავე ორნამენტებს შევამჩნევთ. ვადის ახლოს მახვილის პირს გარდვიგარდმო მიყვება ერთი რიგი ფართოდ გაშლილი S—სპირალ ორნამენტები (სურ. 22a). ამ სპირალებიდან 7 cm დაცილებით მიყვება ამგვარივე სპირალების მეორე რიგი (სურ. 22b).

სურ. 22. ზემოაქალის მახვილი.

ჩვენი მახვილის S—სპირალებს მოეპოება ანალოგები. მაგალითად, ბოლასკეიში (ხეთების ძველ ქალაქში) აღმოჩენილ რელიეფზე, რომე-

ცნობილია, რომ სპირალები ქვის ხანის ძველი დროიდან (პალეოლითიდან) იხმარებოდა, როგორც დეკორატიული მოტივი, და დღესაც ამ მოტივს გავრცელება აქვს მთელს მსოფლიოში. ცხადია აგრეთვე, რომ სპირალები იმდენად უბრალოსა და მარტივ ტექნიკურ ორნამენტს წარმოადგენენ, რომ მათი წარმოშობა მსოფლიოს ბევრს სხვადასხვა კუთხეში უნდა ვიგულისხმოთ, რადგან მათი წარმოშობის პირობები (ნიჟარები, მცენარის ნაწილები, მოწვნის ხელობა და სხვა) ყველგან გვხვდება. მაგრამ, მიუხედავად საქმის ამგვარი გარემოებისა და თვით სპირალების სხვადასხვაობისა, შესაძლო არის სპირალების ცალკ-ცალკე ვარიანტებად დაყოფა და მითი გავრცელების ადგილების აღნიშვნა, როგორც ეს მოახდინა, მაგალითად, ბელაუმ ზოგიერთი სპირალების შესახებ¹, ანუ როგორც ამას ცდილობდა მ. ჰერნესი². თუ ამ თვალსაზრისით მიუდგებით სპირალების საკითხს, დავინახავთ, რომ

¹) Johannes Boehlau, Die Spiralen in der Bandkeramik, S. 54—98 *Prähistorische Zeitschrift*, B. XIX, Heft 1/2, Berlin 1928.

²) Moritz Hoernes, *Prähistorische Archäologie*, S. 379. მეექვსე ნაწილში („Anthropologie“) კრებულისა „Die Kultur der Gegenwart“. Leipzig und Berlin 1923.

ლიც ღვთაებას ან მეფის სახეს გამოხატავს, ამოკვეთილია სპირალები, რომელიც ახლო დგას ჩვენი მახვილის სპირალებთან¹. აგრეთვე ტროიას პითოის და ქედაბეკის ბრინჯაოს ქამრის სპირალები² თითქმის სრულებით ისეთივეა, როგორც ზემოავჭალისა (შეად. K. Schuchhardt, Alteuropa, 249).

საინტერესოა აღვნიშნოთ, რომ ზემოთ ნახსენებ ხეთთების რელიეფის სპირალებს მრავლად ახლავს თევზის ფხის მოტივები (Fischgrätenmotiv); ეს ის მოტივებია, რომლებიც მეტად მკაფიოდ და მრავლად არის მოცემული ზემოავჭალის მახვილის მაგვარ იარაღების ბოლოზე (სურ. 23; ტაბ. IV, V და VI).

სურ. 23. ზემოავჭალის მახვილის ტიპის მახვილის ბოლო.

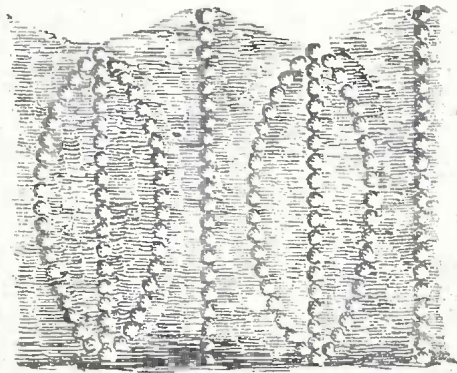
ჩვენი მახვილის პირზე ამოჭრილ სპირალებს ქვემოთ, ორივე ნაპირის გასწვრივ, პარალელურად მისდევს ორ-ორი წვრილი ღარი (შაშარი), გერმანელი არქეოლოგები რომ Blutrille-ს უწოდებენ (სურ. 22c); ეს ღარები მახვილის ბოლომდის ველარ ატანს და წყდება ბოლოდან 21,5 cm დაცილებით. ღარები დაშორებულია ნაპირებს 2 cm-ით. ღარების შიგნივ მახვილის პირს, ღერძის გასწვრივ, მისდევს ნიკებიანი ხაზი (სურ. 22d). სხვა ხაზები ან რაიმე გამოხატულება მახვილის პირს აღარ უნდა ჰქონდეს, თუმცა ამის გადაჭრით თქმა ძნელია, ვინაიდან მახვილის პირი მეტად არის დაჟანგული და ყოვლად შეუძლებელი ხდება მასზედ სხვა რაიმე ხაზების შემჩნევა.

მახვილის ტარის ყელი მრგვალი ფორმისაა და არაა თანაბარი სისხოსი (სურ. 20; ტაბ. IV, სურ. 1). ვადასთან მისი სისხოს დიამეტრი 27 mm უდრის, შუა წელში—24 mm, ხოლო ქუდთან—

¹ ბოლასკეიში აღმოჩენილ რელიეფზე ამოკვეთილი სპირალები დასურათებული აქვს პუხტაინს და მოყვანილია სხვათა შორის შუხჰარდტის შრომაშიც; სურ. 60. იხ. აგრეთვე Ed. Meyer, Reich und Kultur der Chetiter, S. 54, 1914.

² R. Virchow, Über die Culturgeschichtliche Stellung des Kaukasus, Abb. 3. Taf. II, Berlin 1895.

34 mm-ს. ტარის ამგვარი მოყვანილობა საჭირო იყო, ჯერ ერთი, რომ ტარს ხელი კარგად მოვლებოდა და არ მოტეხოდა დაკვრის დროს; აგრეთვე იმიტომაც, რომ მოქნევის დროს მახვილი ხელიდან არ გასხლეტილიყო (შეად. ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია I³, გვ. 11, ტფილისი 1928). ტარზე გამოყვანილია ამობურცული წინწკლებით ფოთლის მსგავსი ორი ორნამენტი და ორიც სწორი ხაზი. თუ ამ ორნამენტებს სიბრტყეზედ გავშლით, მოვიღებთ ისეთ მოხატულობას, რომელიც ჩვენს სურათზეა (სურ. 24) მოცემული.

სურ. 24. ზემოაღვალის მახვილის ტარზე გამოყვანილი ორნამენტი.

ეს ამობურცული წვრილი მძივისებური წინწკლები კონსტრუქტიულად საჭირო იყო, რომ კაცს ხელი არ აცურებოდა და თანაც ხელი მარჯვედ მოეკიდა.

ცხადია, ტარის სიგრძე ჩვენს მახვილს მეტად პატარა აქვს, მაგრამ საერთოდ ბრინჯაოს მახვილებს თითქმის ყველას მოკლე ტარი აქვს ჩვენი ხელის სიდიდესთან შედარებით. მაგალითად, ბრინჯაოს ერთს მახვილს, რომელიც საქართველოს საისტორიო-საეთნოგრაფიო მუზეუმში არის დაცული და რომელიც ბაკურციხეშია აღმოჩენილი (ინვენტ. № 4349, ტაბ. V, სურ. 4), 87 mm-იანი ტარი აქვს. ამ საკითხმა კარგა ხანია არქეოლოგების ყურადღება მიიპყრო და ბევრი სხვადასხვა ახსნა განმარტება გამოიწვია.

გ ა ბ რ ი ე ლ დ ე - მ ო რ ტ ი ლ ი ე ს. შ ა ნ ტ რ ი და ს ხ ვ ა ნ ი ამ გარემოებას ორიგინალური თეორიით (période bohémienne ou trigrarienne)¹ ხსნიდენ. მ ო რ ტ ი ლ ი ე ს. აზრით ბრინჯაოს გაკეთება პირ-

¹) G. de Mortillet, Origine du Bronze, Paris 1876. იხილე აგრეთვე რეცენზია *Revue d'anthropologie*, 1875, 650.

ველად გამოიგონეს ინდოეთში და აქიდან ბრინჯაო და ბრინჯაოს ნივთები ბოშებმა გაავრცელეს სხვადასხვა ქვეყნებში. ამ „ინდური“ ანუ „ბოშური“ თეორიის დასამტკიცებლად მო რ ტ ი ლ ი ე ს სხვადასხვა მოსაზრებანი მოჰყავს და სხვათა შორის კიდევაც აღნიშნავს, რომ ინდოელების და ბოშების ხელები პატარა ზომის არისო. ამიტომ მათ მიერ გაკეთებულ მახვილებს და ამ მახვილებიდან განვითარებულ სხვა მახვილებს პატარა ტარი შერჩათო. მონ ტ ე ლ ი უ ს ი ს ა და რ ა ნ კ ე ს აზრით, ვინაიდან მახვილი თავდაპირველად სატევარის დანიშნულებას ასრულებდა და საჩხვლეტ (საგმირავ) იარაღს წარმოადგენდა, ამიტომ აუცილებელი არ იყო დიდი ზომის ტარი, რადგან მასზედ მთლიანად ხელის მოკიდება საჭირო არ იყო¹. ამგვარადვე ხსნიან მახვილის ტარის პატარა ზომას ვ ი ლ ლ ე ნ ო ე ზ ი² და ვ ი ნ კ ლ ე რ ი³.

თუ მო რ ტ ი ლ ი ე ს ორიგინალურსა და დაუჯერებელ „ბოშურ“ თეორიას მხედველობაში არ მივიღებთ, ზემოთ აღნიშნული სხვა ახსნანი ბრინჯაოს მახვილების ტარის სიმოკლის შესახებ, ჩვენი მახვილისათვის (და, ვფიქრობთ, სხვებისთვისაც) სრულიად მიუღებელია. ჩვენი მახვილის ბოლო არ არის წაწვეტილი და მას არც ჰქონია საჩხვლეტი იარაღის დანიშნულება, რომ ადამიანს მისი ტარისთვის რამოდენიმე თითით ხელი მოეკიდა და ტარის ქუდი (თავი) ხელის გულზედ მიეყრდნო. ჩვენ გვგონია, რომ, ვინაიდან უპრიმიტიულესი მახვილის დანიშნულება უმთავრესად „დაჩხვა“ იყო, ამიტომ მისი კონსტრუქცია მოითხოვდა, ხელი მისთვის ისეთნაირად მოეკიდათ, რომ სიმძიმის ცენტრი მახვილის ბოლოსკენ გადასულიყო, რაც საჭირო იყო დაკვრის დროს მოპირდაპირისათვის ღრმა ჭრილობის მისაყენებლად. ამგვარ მიზანს კი მიაღწევდნენ იმ შემთხვევაში, თუ ტარის თავს ხელის გულს მოავლებდნენ, რომ სიმძიმის ცენტრი მახვილის ბოლოსკენ გადასულიყო; მკლავი, ასე ვთქვათ, მახვილის ტარის გაგრძელებას მოგვეცემდა და ადამიანს საშუალება ეძლეოდა მოპირდაპირისათვის ჭრილობის მისაყენებლად უფრო მძლავრად, მოწყვეტით დაეკრა.

აღსანიშნავია აგრეთვე, რომ ძველ დროში, ბრინჯაოს ჩამოსხმის დროს, საერთოდ ერიდებოდნენ დიდ, გრძელ ფორმებს და უფრო შეკუმშულ, მოკლე ფორმებს ამჯობინებდნენ, რომ ამით უფრო გაადვი-

1) Проф. Ранке, Человек, стр. 678, Петербург 1896.

2) F. de Villenoisy, Du mode d'emploi des épées antiques: *Revue archeol.* 1894, 230

3) П. Винклер, Оружье, стр. 40, Петербург 1894.

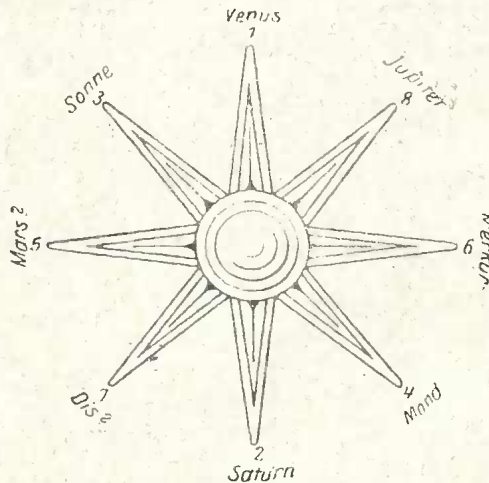
ლებოდათ ნივთის ჩამოსხმა ცოტა ბრინჯაოს დახარჯვით¹. აღსანიშნავია ისიც, რომ მახვილის ტარის ზომა ინდივიდუალურ ხელის სიდიდესთან უნდა ყოფილიყო შეფარდებული და ამიტომაც არის, რომ ჩვენ ვხვდებით სხვადასხვა ზომის ტარს (ტაბ. IV, V, VI, VII და VIII).

ჩვენი მახვილის ტარის ქუდი ნახევარ-სფეროსებურია; მისი დიამეტრი 45 მმ-ს უდრის და მასზე გეომეტრიული (წრის და სამკუთხოვანი) ორნამენტების საშუალებით ასტრონომიული მოტივების მოცემული (სურ. 25). საგულისხმოა ვიცოდეთ, თუ რას წარმოადგენს ეს ასტრონომიული მოტივი?

სურ. 25. ზემოაქვალის მახვილის ტარის თავი.

ჩვენის აზრით ეს უნდა იყოს ვენერას გრაფიკული გამოსახვარეასხივიანი ვარსკვლავის საშუალებით. აღსანიშნავია, რომ ვენერას გრაფიკული გადმოცემა ხშირად ვხვდება აღმოსავლეთის ხალხთა

სურ. 26. ვენერს გრაფიკული გადმოცემა ძველ სუხაში.

შორის; მაგალითად, ირანელების რვადღიანი კვირა, სადაც თვითეულ დღეს თავისი საკუთარი პლანეტა ჰქონდა მიჩნეული, ანუ არაბების

1) შემდეგში კი, როდესაც მახვილის „საჩეხ“ დანიშნულებას „საჩხვლგტი“ დანიშნულებაც მოემატა, მაშინ მახვილის სიმძიმის ცენტრიც შეიცვალა, ტარი კვდარჩა ისევ პატარა ზომის.

რვასხივა ვარსკვლავი—თილისმა, რომლის თვითეული სხივი ცალკე პლანეტას წარმოადგენდა, და რვა ერთად პლანეტათა სისტემას გადმოსცემდა, ვენერას გრაფიკული გადმოცემით ისახებოდა. ძველ სუზაშიდაც ვენერას რვასხივა ვარსკვლავით ხატავდნენ¹.

ბაბილონში ნახულს იშტარის გამოსახულებას კისერზე რვასხივა ვარსკვლავი აქვს² და თვით იშტარიც ხანდახან სიმბოლოურად: რვა ან შვიდსხივა ვარსკვლავით გადმოიცემოდა³.

ღვთაება ნანას თავის ზემოთ რვასხივა ვარსკვლავი აქვს გამოსახული⁴. როგორც ღვთაების სიმბოლო, რვასხივა ვარსკვლავი აქვს გამოყვანილი ასურბანიპალის ყელის სამკაულს. ღვთაების სიმბოლოა აგრეთვე სარგონ II-ის სტელაზე ამოკვეთილი რვასხივა ვარსკვლავი⁵. პერგამენელების „ჯადო“, რომელიც რ. ვიუნშს აქვს შესწავლილი⁶, რვა ზონად არის დაყოფილი და, ვოლფგანგ შულცის გამოკვლევით⁷, ვენერას დასურათხატებას უნდა წარმოადგენდეს რვასხივა ვარსკვლავის საშუალებით. ძველი ბაბილონელების საჯადოქრო იდეოგრამაც რვასხივა ვარსკვლავით ისახებოდა⁸ (სურ. 26).

ზემოთ მოყვანილი პარალელები ბადებს აზრს, რომ ჩვენი მახვილის ტარის ბოლოზე მოცემული რვასხივა ვარსკვლავი ვენერა უნდა იყოს. ეს მით უფრო საფიქრებელია, რომ ძველ აღმოსავლეთში ვენერა, როგორც საღამოს მნათობი, ცნობილი იყო ბედნიერების და სიყვარულის ღვთაებად, ხოლო, როგორც დილის ვარსკვლავი, ცნობილი იყო ომის ღმერთად (Kriegsgott). პირველ შემთხვევაში ის ითვლებოდა დედრობით სქესად, ხოლო მეორეში—მამრობითად⁹.

1) Ferdinand Bork, Planetenreihen: *Zeitschrift für Ethnologie*, S. 162, Heft 3/6, Berlin 1929. სურათები იხილე ბორკის შრომაში.

2) Manuel d'Archeologie Orientale par E. Babelon. Fig. 89, Paris 1888.

3) Eckard Unger, Göttersymbol: *Reallexikon der Vorgeschichte*. B. 4, zweite Hälfte, S. 440, Berlin 1926.

4) Eckhard Unger, S. 440.

5) სურათები იხილე: *Reallexikon der Vorgeschichte*. B. 4, zweite Hälfte, Taf. 207 und 208.

6) R. Wünsch, Antikes Zaubergehärt aus Pergamon. Berlin 1905.

7) Wolfgang Schultz, Das System der Acht im Lichte des Mythos: *Memnon*, Bd. 4, S. 72, 1910.

8) Fr. Bork, Planetenreihen, S. 183—184.

9) Fr. Bork, Kalender, Stiernglaube und Weltbilder: *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien*, S. 83, Bd. 52, 1922.

ჩვენ ვიცით აგრეთვე, რომ სუმერები და აკადები რელიგიური მიზნით სახავდენ თავიანთ ბეჭდებზე რვასხივა ვარსკვლავს¹ და, უძველეს დროში, რომ მაგიური მნიშვნელობით იარაღზე ვარსკვლავის გამოსახულებას აკეთებდენ, ამაზე მოგვითხრობს ამულეტების და თილისმების საუკეთესო მკოდნე მეცნიერი ს. ზელიგმანიც². მაგრამ ჩვენ შეგვიძლია უფრო მეტიც ვთქვათ. არამც თუ მახვილის ტარის ბოლოზე გამოხატულ რვასხივა ვარსკვლავი ომის ღმერთის ვენერას გადმოცემა არის, არამედ თვით სპირალების რიცხვს „5“ (თვითეულ რიგში), რომელიც მოცემულია მახვილის პირზე (სურ. 22 a და b; სხვათა შორის თვითეულს მახვილს, რომელიც ჩვენი მახვილის ტიპს უდგება, ყველას ხუთ-ხუთი სპირალი აქვს), ვენერასთან უნდა ჰქონდეს კავშირი. ფ. ჰომელი ამბობს, რომ ვენერას კავშირი აქვს ხელის თითების რიცხვთან, 5-თან³. არაბებმაც ვენერა „ფატმას ზელს“ დაუკავშირეს და „ხუთთითა ხელის“ გამოხატულებას, როგორც ამულეტს, ხმარობენ. თილისმებსა და სხვა სამკაულებს უკეთებენ ხუთ-ხუთ ძეწკვს, ანუ ხუთ-ხუთ მძივს, ღილს, თვალს და სხვა, ვინაიდან ეს რიცხვბ. ხელის თითების რიცხვია. ზოგიერთ შეთხვევაში კიდევაც ცდილობენ ადამიანის სახელი იმნაირად შეარჩიონ, რომ რიცხვ „ხუთთან“ ჰქონდეს კავშირი (მაგალითად Hamis ანუ Hmeis) და მით ამ სახელის მატარებელი უბედურებისგან იყოს დაცული⁴.

ამრიგად, რიცხვი „ხუთი“, რომელიც ჩვენს მახვილზეა მოცემული სპირალების სახით, მაგიური დანიშნულების უნდა იყოს. შესაძლოა ამ რიცხვს ვენერასთან არავითარი კავშირი არ ჰქონდეს, მაგრამ, ყოველ შემთხვევაში, რიცხვი ხუთი თვით ხელის სიმბოლოურად გამოხატვასთან უნდა იყოს დაკავშირებული. ხელს კი, როგორც „იარაღების იარაღს“, როგორც ორგანოს, რომელმაც კაცობრიობას გზა გაუკაფა ცივილიზაციისაკენ, უძველესი დროიდან ექცეოდა განსაკუთრებული ყურადღება. ამიტომ საკვირველი არ არის, რომ ხელის შემოქმედების დიდი როლი უძველესი დროიდან შეიგნო

¹ სურათები იხ.: *Reallexikon der Vorgeschichte*, Bd. 4, zweite Hälfte, Taf. 154, Abb. i u. m; Taf. 155, Abb. a, b, c, d, u. e; Taf. 156, Abb. b; Taf. 158, Abb. e, c, g u. s. w.

² S. Seligmann, *Der böse Blick und Verwandtes*, Bd. II, S. 154; Berlin 1910.

³ F. Hommel, *Die babylonisch-assyrischen Planetenlisten*. *Hilfsrecht Anniversary Volume*, S. 88—170, 1909.

⁴ F. R. Bork, *Planetenreihen*, op. cit., S. 173.

აგრეთვე რელიგიურმა და მისტიურმა აზროვნებამაც (H. Я. Марр., Яфетическая теория, стр. 91. Аз. Гиз. Баку 1928) ¹.

საფიქრებელია, რომ მახვილის პირზე გამოყვანილი ნიკბები (სურ. 22 d) გველის ან ზღვის იდეოგრაფიული გადმოცემა იყოს: ამგვარი აზრი მით უფრო მისაღებია, რომ ჩვენ ვიცნობთ მთელ რიგ ქვეყნებს, სადაც ნიკბების საშუალებით გადმოსცემდნენ როგორც ზღვას, ისე ზღვის ღვთაებად ქცეულ გველს. მაგალითად, ამგვარი აზრი დაადასტურა ელამის უამრავ ძეგლებზე (შეღებულ კერამიკაზე, ცილინდრებზე და სხვა) P. Toscanne-მა თავის მეტად საყურადღებო შრომაში: *Mémoires de la Délégation en Perse XII, Etudes sur le serpent.*

რომ ჩვენს მახვილზე მოცემულს სხვადასხვა გამოხატულებას მაგიურ-საკულტო მნიშვნელობა ჰქონდა, ეს აზრი ადვილად დასაშვებია, მით უმეტეს, თუ მხედველობაში ვიქონიებთ, რომ უძველეს დროში სხვადასხვა ხალხი (მაგალითად ეგვიპტელები, ბაბილონელები, ასურელები და სხვები) ცხოვრების უმთავრეს მომენტებს მაგიურ-რელიგიური მოქმედებით გამოხატავდა ² და თანაც უმთავრეს იარაღს, ტანსაცმელს, საცხოვრებელ ბინებს და სხვას მაგიურ-რელიგიური ნიშნებით ამკობდა.

დეშელეტის აღნიშნავს, რომ ღღესაც ბევრი პრიმიტიული ხალხი თავიანთ იარაღზე სახავს თავისივე კულტის ობიექტებს და ამით „იმსახურებს“ მათთან კარგ განწყობილებას ³.

თუ ჩვენი მახვილის ტიპის მახვილებს დავაკვირდებით, დავინახავთ, რომ მათზე სხვებთან ერთად გვხვდება ზეცის, დედამიწის და წყლის ატრიბუტების გამოხატულება. ზეცის ატრიბუტად თვითვე მახვილს აქვს რვასხივა ვარსკვლავი, წყლის—თევზი ან მისი დერივატი გველი და დედამიწის ატრიბუტად—ირემი ⁴.

რვასხივა ვარსკვლავის შესახებ ჩვენ უკვე გვქონდა აღნიშნული. რაც შეეხება მახვილის ბოლოზე თევზის ბოლოს მსგავსის გამოსახ-

¹) ძველი არიელების წარმოდგენა ხელზე, როგორც „Werkzeug aller Werkzeuge“, ბაბილონის მისტიური სახელი „die Stadt der Hand des Anu“, ან პირამიდა ბორსიპა, როგორც მარჯვენა ხელის „საცხოვრებელი“ სახლი და სხვა ბევრი ამგვარი იხილე Thurnwald-ის შრომაში: „Handsclag“: *Reallexikon der Vorgeschichte*, 5. Band, S. 96.

²) Theodor—Wilhelm Danzel, *Magie und Geheimwissenschaft*, S. 10. Stuttgart 1924.

³) Déchelette, *Manuel d'Archéologie préhistorique, celtique et gallo—romaine I*, 268. Paris 1908.

⁴) ირმის გამოხატულება ყველა მახვილს არ აქვს.

ვას (სურ. 23), აქაც უეჭველად მაგიურ-საკულტო მნიშვნელობასთან გვაქვს საქმე და არა რეალისტური სუჟეტის გადამახინჯებულ სიმბოლიზაციასთან¹. ცხადია აგრეთვე, რომ მაგიურ-საკულტო მნიშვნელობით არიან დადგმული ქვისგან გამოკვეთილი ვეშაპები ბევრს სხვადასხვა ადგილას.

მაგიურ-საკულტო მნიშვნელობით აკეთებდენ ძველი ეგვიპტელები ქვის სატევრის ბოლოს თევზის ბოლოს მსგავსად (სურ. 27); მაგიურ მნიშვნელობას აძლევს თევზს ბევრი სხვადასხვა პრიმიტიუ-

სურ. 27. ეგვიპტეში აღმოჩენილი ქვის სატევარი, რომლის ბოლო თევზის ბოლოს მსგავსია.

ლი ხალხი, როგორც, მაგალითად, ციმბირის შამანები, რომლებიც დღესაც ამკობენ თავიანთ ტანსაცმელს თევზის ქვემო ყბის გამოსახულებით. ასეთივე მნიშვნელობით აკეთებდენ წინააზიელები თევზის გამოხატულებას ზარებზე (*Reallexikon der Vorgeschichte* Bd. 4, 2, Hälfte. Taf. 144, Abb. b). ასურელებიც ნილაბს თევზის გამოხატულებით იკეთებდენ, როდესაც სურდათ ავადმყოფის განკურნება მავნე „სულისგან“ (Eckard Unger, *Göttersymbol: R. d. V. B.* 4, S. 432). წყლის „ღმერთქალს“ ევასაც ხომ თევზის ფორმის ტანსაცმელი ჰქონდა და „შეეძლო“ ბოროტი „სულის“ განდევნა?

მაგიურ-საკულტო დანიშნულება აქვს ირემსაც, რომლის გამოხატულება, მართალია, იშვიათად, მაგრამ მაინც გვხვდება ჩვენ

1) თუ ჩვენ სხვადასხვა ქვეყნების მითოლოგიას თვალს გადავავლებთ, დავინახავთ, რომ თევზი ანუ მისი დერივატი გველი, ვეშაპი და გველვეშაპი ქვეცას მცხოვრებია და ბუნების სტიქიასთან—წყალთან დაკავშირებული, წყლის მფლობელი. წყალი კი სიკეთის და ბოროტების მომცემი. წყალში ყოველ დღე ესვენება „დედამზე“ და ბნელეთი იცავს სამყაროს, ბოროტება მეფობს, მაგრამ წყალი ისევ შობს „დედა-მზეს“ და ისევ შუქით იმოსება ყველაფერი, იმარჯვებს სიკეთე. ერთი სიტყვით დამყარებულია სიკეთის და ბოროტების, სიკვდილის და სიცოცხლის დაუბოლოვებელი ერთი მეორის შენაცვლება, დაუბოლოვებელი დამარცხება და გამარჯვება, დაუბოლოვებელი ბრძოლა. შესაძლოა, რომ ბოლოკვეთილ მახვილებზე მოცემულ ატრიბუტებში, სხვადასხვა მაგიურ-საკულტო მნიშვნელობასთან ერთად, ამგვარი მითოლოგიაში მოცემული იდეაც იყო ჩაქსოვილი.

2) აქვე აღვნიშნოთ, რომ „თევზებრზა“-ს (*pristis antiquorum*) ცხვირის წინა ძვალი კბილებით იხმარებოდა როგორც იარაღი.

მახვილის ტიპის მახვილებზე. ხალხური გადმოცემით ირემი დედამიწასა და ზეცას შუა კავშირის გამზმელია. ირმის ნახტომების კვალს დღესაც „არჩევს“ ხალხი ცაზედ თეთრი ზოლების და შავი წერტილების სახით. ხალხური გადმოცემით ირმის რქები დედამიწიდან ზეცას აღწევენ და ცის კიდურს ებჯინებიან და ამიტომ რა გასაკვირია, თუ ამ არაჩვეულებრივი თვისებებით წარმოდგენილს ცხოველს არაჩვეულებრივ გავლენას მიაწერდენ.

ჩვენს მახვილზე გამოსახულ ვარსკვლავს შუა გულზე აქვს წრე (სურ. 25), რომელიც ორად არის გაყოფილი. წრის შიგნით ოთხი ცალი პატარა ზომის ლურსმანი უნდა ყოფილიყო ჩარჭობილი. ჩვენს მახვილს აქვს შერჩენილი მხოლოდ ორი ლურსმანი ნახევარ-სფეროსებური თავებით (სურ. 25); ლურსმნის თავის დიამეტრი 6 mm არის, ხოლო ლურსმნის სიგრძე—14 mm.

მახვილის ტარის ბოლოზე დაფანჯრული ადგილები (სურ. 25) ხის ნაწილებით ივსებოდა და წრის შუაგულში ჩარჭობილი ლურსმნები ხისავე ნაწილებით მაგრდებოდა. მართალია, ამ ხის ნაწილებიდან დროთა ვითარების გამო, ჩვენამდე მოაღწია მხოლოდ გაშავებულმა და ისიც ნახევრად მტვრად ქცეულმა ნაშთებმა, მაგრამ მათმა ქიმიურ-მიკროსკოპიულმა გამოკვლევამ (მატერიალური კულტურის ისტორიის აკადემიის ლაბორატორიაში) დაადასტურა, რომ ისინი ეკუთვნიან ფართო ფოთლოვან ხეს (უკანასკნელის სახე ვერ იქნა გამოჩვენებული). აქვე იღვნიშნავთ, რომ უძველეს დროში, ევროპის ჩრდილო მხარის მცხოვრებლები მახვილის ტარის ბოლოზე დაფანჯრულ ადგილებს ქარვით და სხვადასხვა ფერადი თვლებით ავსებდენ, რომ მახვილს უფრო ლამაზი შეხედულობა ჰქონოდა.¹

მახვილის ტარი მასიური კი არ არის, არამედ ის გამოფულურულია. ამგვარად მის გაკეთებას ის უპირატესობა ეძლევა, რომ ცოტა მასალის დახარჯვით მახვილის ტარი სიმაგრესთან ერთად ღებულობს დიდს სიმჩატეს და ამრიგად სიმძიმის ცენტრი თავისთავად მახვილის ბოლოსკენ გადადის, რომ ხელი შეუწყოს მახვილის უმთავრეს დანიშნულებას, „ჩეხვას“. ამავე დანიშნულებას ხელს უწყობს უკვე ზემოთ აღნიშნული მახვილის პირის ბოლოს სისქეც.

მახვილის ტარი და პირი ერთსა და იმავე ყალიბში მთლიანად და ერთად არიან ჩამოსხმული. ყალიბი არ უნდა ყოფილიყო ქვის, რადგან ჩვენს მახვილს არ ეტყობა არავითარი შემაერთებელი ნაწიბურები, რომლებიც ქვის ყალიბში ჩამოსხმულ ნივთებს თან ახლავს. უფრო საფიქრებელია, რომ ჩვენი მახვილისათვის ჯერ იყო

1) Р анке, стр. 675.

დამზადებული სანთლის „მოდელი“, რომლის გარშემო აყალო მიწის ყალიბი იყო გაკეთებული. როდესაც ამგვარად გაკეთებულ ყალიბში ბრინჯაოს ასხამენ, მაშინ სანთელი ღნება და სპეციალურად ყალიბში დატანებულ მილში გადის, ხოლო მის ადგილს ბრინჯაო იჭერს. რომ ჩვენი მახვილი ამავე წესით არის ჩამოსხმული, ამას მოწმობს მასზე მეტად ლამაზად და სუფთად გამოყვანილი სხვადასხვა ორნამენტები ¹ (შეადარე: *M ö t e f i n d e*, *Geschichtsblätter für Technik* 1914, S. 147 f; *Z. f. Ethn.* 1915, S. 309 ff.).

მახვილის მდიდრად მორთული ტარის და პირის ერთი მთლიანობა გვეუბნება, რომ ჩვენი მახვილი არ არის უპრიმიტიულესი; ის კარგად განვითარებულ ბრინჯაოს ინდუსტრიას მოწმობს. ჩვენ ვიცით, რომ უპრიმიტიულეს ბრინჯაოს მახვილებს ტარი არ აქვს ბრინჯაოსი; მათ აქვთ პირის ზემო ნაწილთან რამდენიმე ნახვრეტი ხის, ძვლის ან რქის კოტების დასაგებად; ან პირის ზემო ნაწილი აქვს სრულიად უორნამენტო, სადა, ბრტყელი ფორმის კურწი (*Angelgriff*) ტარის გასაკეთებლად, ან ზედ თოკის ან ტყავის შემოსახვევად, როგორც ეს ჰქონდა ყველაზედ უძველეს კვიპროსის მახვილებს.

მახვილის პირის მოყვანილობა, თუ მხედველობაში არ მივიღებთ მის სწორად გადაკვეთილს ბოლოს, გვეუბნება, რომ ჩვენმა მახვილმა უკვე განიცადა ერთგვარი ევოლუცია და მახვილის უძველეს ფორმებს სრულებით დაშორდა. მაგალითად, თუ ჩვენი მახვილის პირს დავაკვირდებით, ნათლად შევამჩნევთ, რომ მისი ფხები ბოლოსკენ ორივე გვერდით ერთგვარ ჩაზნექილ რკალისებურ ფორმას იღებენ, რაც არ სჩვევია უძველეს მახვილებს, რომლებსაც ფხები ან პარალელურად მისდევენ ერთი მეორეს დიდს მანძილზედ ან ტრიანგულარულ ფორმას იღებენ, როგორც, მაგალითად, ეს ემჩნევა სირიელების, ფილისტერების, კეფტიუს და სხვა ხალხთა მახვილებს.

ჩვენი მახვილის პირის საერთო კონსტრუქტიული მოწყობილობა გვეუბნება, რომ მახვილს ჰქონდა არა მხოლოდ „საჩეხი“ და ღრმა ჭრილობის მიმცემი დანიშნულება, არამედ დიდი გრძელი ჭრილობის მიმცემისაც, ვინაიდან მისი ბოლოსკენ ჩაზნექილი რკალისებური ფხები, დაკვრის დროს, თავის თავად უკანვე იწეეს და ამრიგად „უსვამს“ და აღიდებს ჭრილობის სიგრძეს. მიუხედავად მისი ასეთი გაუმჯობესებული კონსტრუქტიული მოწყობილობისა, ჩვენს მახვილს მაინც აქვს საკმაო არქაული ნიშნები შერჩენილი, მა-

¹) სპირალები და ღარები მახვილის ჩამოსხმის შემდეგ არის ამოკვეთილი. ექსპერიმენტალურად დადასტურდა, რომ ბრინჯაოს უძველეს ნივთებზე ბრინჯაოსვე „საკვეთით“ შეეძლოთ სხვადასხვა სახეების ამოჭრა.

გალითად, მეტად ფართო პირი ტართან, მოკლე პირი¹ და ტარი და სხვა. ყველა ეს ნიშანი ნათლად გვეუბნება, რომ ჩვენი მახვილი დიდი ხანი არ არის რაც დასცილდა ზოგიერთ თავის პროტოტიპს, უძველესი დროის ფართო პირიან მოკლე სატევარს და „ნაჯახს“, და უმთავრესად შეინარჩუნა დაჩეხის თვისებები, რისთვისაც მას სიმძიმის ცენტრი ბოლოსკენ აქვს გადატანილი.

ჩვენი მახვილის ქიმიურმა ანალიზმა გვიჩვენა, რომ მისი შემადგენლობა ბრინჯაო არის, რომელიც შეიცავს 90,07% სპილენძს (Cu), 9,89% კალას (Sn), 0,04% რკინას (Fe) და ფოსფორს (P)². ეს ორი უკანასკნელი ნივთიერება განზრახ არ უნდა ყოფილიყო შერეული, არამედ შემთხვევით მოხვედრილა ან ბრინჯაოს გაკეთების, ან სპილენძის და კალის დამუშავების დროს, რაც სრულიად ადვილად იყო შესაძლებელი, რადგან სპილენძის მადანს თითქმის ყოველთვის თან ახლავს რკინის, ტყვიის, ნიკელის და სხვა მადნები. რომ ეს ნივთიერებანი (Fe და P) განზრახ ყოფილიყო შერეული, ბრინჯაოს ხარისხის შესაცვლელად, მაშინ მათი რაოდენობა უფრო მეტი უნდა ყოფილიყო.

ერთს დროს ცდილობდნ ბრინჯაოს ანალიზის მიხედვით გამოეცნოთ, როგორც ბრინჯაოს ნივთის „ხნოვანება“, აგრეთვე ადგილი მისი გაკეთების, მაგრამ ამ მხრივ ჩატარებულ მუშაობას ჯერ კიდევ არ აქვს დასაყრდენი წერტილები³. ბრინჯაოს ნივთების ანალიზის მიხედვით ვიცით მხოლოდ, რომ უძველესი დროის ბრინჯაოს კალას შემადგენლობა 1—3% არ აღემატება, ხოლო უფრო ახალ დროისაში კი 6—16%-მდე აღის⁴.

1) შ უ ხ ჰ ა რ დ ტ ი (გვ. 52) აღნიშნავს, რომ პირველყოფილი მახვილები მეტად მოკლე იყო.

2) ანალიზი გააკეთა სამეცნიერო ქიმიურ-ტექნიკურ ინსტიტუტში ქიმიკოსმა პ. ცისკარი შვილმა, რისთვისაც მას დიდ მადლობას უცხადებთ.

3) ამ მხრივ საყურადღებოა ოსკარ მონტელიუსის შრომები: Findet man in Schweden Ueberreste eines Kupferalters? და Bronzezeit: *Reallexikon der Vorgeschichte*, B. II, S. 179—188.

4) კავკასიის ბრინჯაოს ნივთების ანალიზის შესახებ ცნობები აქვს მოყვანილი ა. უჯაროვს, ი. არხიპოვს, კ. პეტროვს, რ. ვირხოვს, ვ. სკინდერს და სხვებს, მაგრამ ეს ცნობები ვერ არის გამოსაყენებელი რაიმე საყურადღებო შედეგების მისაღებად. უძველესი დროის ნივთების ქიმიური ანალიზების შესახებ საყურადღებო შრომა აქვს Helm-ს. Über die Bedeutung der chemischen Analyse bei vorgeschichtlichen Untersuchungen: *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien*. Bd. XXX, Heft I; O. Kröhnke, Chemische Untersuchungen an vorgeschichtlichen Bronzen, 1900, S. 42 ff.; *ZfEthn Verhandlungen* 1897, S. 344, Olshausen u. a.

როგორ უნდა წარმოვიდგინოთ ჩვენი მახვილის წარმოშობა? ცნობილია, რომ მახვილი კარგად განვითარებული ლითონის ინდუსტრიის დროს არის წარმოშობილი, და მის პროტოტიპად უძველესი დროის ლითონის სატევარია დასახული.

ზოგიერთი მეცნიერი აღნიშნავს აგრეთვე, მახვილის პროტოტიპად ხის კეტი უნდა დაისახოსო. მართლაც, ავსტრალიის პრიმიტიულ ხალხთა შორის დღესაც ვხვდებით ხისგან გაკეთებულს „მახვილისებურ“ იარაღს. ოკეანიის მცხოვრებლები ამგვარ იარაღს უკეთებენ ხვიმენის ანუ ნათელთევზას კბილებს, ხოლო ძველი მექსიკის მცხოვრებლები—ობსიდიანის ნამტვრევებს, და ამრიგად იღებენ ერთგვარ დასარტყმელს და თანაც ჭრილობის მიმცემ იარაღს, რომელიც ყოველ შემთხვევაში მახვილის დანიშნულებას ასრულებს¹. მაგრამ ამგვარი ხის იარაღის მახვილის პროტოტიპად აღიარებას მეტად ფრთხილად უნდა მოვეყიდოთ, ვინაიდან ადვილად შესაძლოა, რომ ეს იარაღი (ხის „მახვილი“) ლითონის მახვილის შემოღების შემდეგ წარმოიშვა. აგრეთვე დაუჯერებელია ის აზრი, ვითომც მახვილის პროტოტიპი დანა იყოს.

ჩვენი მახვილის პროტოტიპებად, თუ მხედველობაში არ მივიღებთ ხის „მახვილს“, უნდა ჩავთვალოთ სპილენძის ფართობირა სატევარი და აგრეთვე მეტად გრძელი პირის მქონე ნაჯახი, რომლების მაგვარი უკვე გავრცელებული იყო როგორც წინა აზიაში, აგრეთვე ბევრს სხვადასხვა ქვეყანაში. ეს პროტოტიპები (სპილენძის სატევარი და ნაჯახი) იძლეოდნენ იდეას, რომ მათი უმთავრესი თვისებები ერთს იარაღში ყოფილიყო მოცემული, რათა შესაძლებელი ყოფილიყო მოპირდაპირისათვის მძიმე ჭრილობის მიყენება მანძილზედაც.

ზოგიერთის აზრით მახვილის იდეა უნდა მიეცა ტრიანგულარული ფორმის სატევარს, რომელსაც ტარი ისეთ ნაირად ჰქონდა დაგებული, როგორც ეს სურათზედ არის ნაჩვენები (სურათი იხილეთ შუხჰარდტის შრომაში: *Alteuropa*, Abb. 17, S. 51). ამგვარად ტარდაგებულ სატევარს, ცხადია, ადამიანისათვის შეეძლო მიეცა იდეა მახვილის შექმნისათვის, მაგრამ ჩვენთვის თვით ამნაირად ტარდაგებული სატევარი მეტად საეჭვოა.

აქვე უნდა აღინიშნოს ერთი ფრიად საყურადღებო გარემოება. როგორც უკვე იყო აღნიშნული, ეგვიპტეში აღმოჩენილს ქვის სატევარს, რომელიც უძველეს დროს ეკუთვნის, ბოლო თევზის ბოლოს მაგვარად აქვს გამოყვანილი (სურ. 27). სრულიად ამგვარივე ბო-

¹) H. Schurtz, *Urgeschichte der Kultur*, S. 334, Leipzig und Wien 1912.

ლო ეტყობა ჩვენი მახვილისთანა ტიპის მახვილს, რომელიც ბაკურ-ციხეშია ნაპოვნი და რომლის ბოლოზე თევზის ფხის მოტივები არის მოცემული (სურ. 23). რომ ამგვარი ბოლო და ორნამენტი შემთხვევითი არ არის, ამაში გვარწმუნებს ბაკურციხეში აღმოჩენილი სხვა ამგვარისავე ტიპის მახვილები (ტაბ. IV, V და სხვა). მართალია, ჩვენს მახვილს ასეთი ბოლო და ორნამენტები დღეს აღარ ეტყობა, ვინაიდან მისი ბოლო უანგით არის შექმნილი და შეცვლილი, მაგრამ საფიქრებელია, რომ მასაც ამგვარივე ბოლო ჰქონდა თავდაპირველად. ჩვენ ამით სრულიადაც არ გვინდა ვთქვათ, რომ ეგვიპტის კაჟის ქვის სატევარს უშუალო გავლენა ჰქონდა ჩვენი მახვილის ბოლოს წარმოშობაზე, მაგრამ დასაშვებია აზრი, რომ, როგორც ეგვიპტური სატევრის გამკეთებელს, აგრეთვე ჩვენი მახვილის ტიპისთანა მახვილების გამკეთებელს, თავდაპირველად ერთი და იგივე იდეა ასულდგმულებდა.

შესაძლოა, ეგვიპტის კაჟის ქვის სატევრის მაგვარი სატევრები ერთს დროს კიდევაც იყო გავრცელებული წინა აზიაში და, თუ ჩვენ დღეს მათ ჯერ-ჯერობით ვერ ვპოულობთ, ამით მათი უარყოფა კიდევ არ შეიძლება.

დღეს მეცნიერებას ბლომად მოეპოვება სხვადასხვა ტიპის მახვილები, რომლების ფორმა და დამუშავების ტექნიკა გვეუბნება, რომ მათი განვითარება სხვადასხვა ევოლუციონური გზით მიდიოდა. ამავე მახვილებს ეტყობა, რომ მათი წარმოშობის ცენტრი მარტო სპილენძით მდიდარი კუნძული კვიპროსი არ უნდა იყოს, როგორც ეს ზოგს ჰგონია, მათი წარმოშობის ცენტრები ბევრს სხვადასხვა ადგილას არის საძებარი, რადგანაც მახვილის წარმოსაშობად ბევრს ქვეყანაში მოიპოვებოდა საჭირო მასალა და პირობები.

ტიპოლოგიისათვის. აღნუსხვა ყველა იმ მრავალფეროვანობის, რომელიც დღეს მახვილებს აქვს, ჩვენს პატარა წერილში შეუძლებელია და არც ჩვენს მიზანს შეადგენს მათი ტიპოლოგიის დადგენა. მხოლოდ საჭიროდ მიგვაჩნია მახვილთა უმთავრესი ტიპების აღნიშვნა, რათა წარმოდგენა გვქონდეს, თუ რა ადგილი უნდა მიეკუთვნოს ჩვენს მახვილს, მახვილთა ტიპოლოგიურ კლასიფიკაციაში.

ბრინჯაოს მახვილების რიცხვი, სხვა ბრინჯაოს ნივთებთან შედარებით, უფრო მცირე მოეპოვება არქეოლოგიას. მაგრამ მიუხედავად ამისა, ჩვენ მაინც იმდენი მოგვეპოვება ძველი დროის დამახასიათებელი მახვილები და მათი გამოსახულებანი (მაგალითად კედლის მხატვრობა, ბარელიეფები და სხვა), რომ შეგვიძლია მათი ერთგვარი ტიპოლოგიის დადგენა.

როგორც უკვე აღნიშნული გვექონდა, ჩვენ არ შეგვხვებოდა მთელს მსოფლიოში გავრცელებულს სხვადასხვა მახვილების ფორმებს და არც მათს მთლიან ტიპოლოგიას, აღნიშნავთ მხოლოდ უმთავრესად საქართველოს მეზობლად, ან ცოტად თუ ბევრად დაშორებულს ქვეყნებში აღმოჩენილ მახვილებს, რომ შეეძლოთ მათი ერთი მეორესთან შედარება. დავიწყეთ ქედაბეკიდან.

ქედაბეკში აღმოჩენილია ორი მახვილი; ერთი მათგანი იხსება მოსკოვის საისტორიო მუზეუმში (სურათი იხ. *Материалы по археологии Кавказа*, вып. VI, табл. I, рис. 3), მეორე კი—საქართველოს მუზეუმში, ინვენტარის № 31—16/1. ეს მახვილები აშკარად განსხვავდება ზემოაღვჩალის მახვილისგან, როგორც თვით პირის და ბოლოს მოყვანილობით, აგრეთვე ტარითაც. იმ დროს, როდესაც ჩვენი მახვილის ტარი ბრინჯაოსი არის და ტარს შიგნით ღრუ აქვს დატანებული, ქედაბეკის მახვილმა ტარის ღრუ სრულებით არ იცის და თანაც ტარის კონსტრუქციას სრულებით არაფერი აქვს საერთო ჩვენი მახვილის ტართან. ქედაბეკის მახვილს პირის გასწვრივ ქედის გამოსახვა არ ეტყობა (სურ. 21b); პირი თხელია; ღარები უფრო ხშირი, ფართო და ღრმა აქვს და თანაც ლამაზი სუფთა ნახელარია; პირის ჭრილი სულ სხვა მოხაზულობას იძლევა, ვიდრე ზემოაღვჩალის მახვილის პირის ჭრილი (სურ. 21a), ასე რომ მათი ტიპი სულ სხვა არის, ვიდრე ზემოაღვჩალის მახვილის.

ქედაბეკის მახვილის ტიპის მახვილები სხვადასხვა ადგილას არიან აღმოჩენილი. ამ ტიპის მახვილებს შემდეგში ჩვენ ყველას მოვიხსენიებთ.

კასპიის ზღვის ნაპირებზედ მდებარე ადგილებში, მაგალითად, ტალიში (სპარსეთი) მორგანის მიერ აღმოჩენილი მახვილები ტრიანგულარული ფორმის არის და ბოლოწაწვეტილი (Morgan, Delegation en Perse: *Memoires* VIII, p. 277, 283, 296, 318, 328), თუმცა ტალიში, როგორც ამას აღნიშნავს ჰანს ბონნეტი¹, მოწყვეტილი და დაშორებული იყო ძველი ორიენტის უმთავრეს კულტურულ ცენტრებს და ძნელი წარმოსადგენია, რომ მას კავშირი ჰქონოდა მცირე აზიის და ეგეოსის ქვეყნებთან, მაგრამ, მიუხედავად ამისა, ტალიშის მახვილების ტარი, პირის სქელი შუა ქედი და სხვა გვეუბნება, რომ ამ მახვილებს ნათესაობა აქვთ ხმელთა შუა ზღვის ქვეყნების მახვილებთან და ამ უკანასკნელის ფორმებზედ არის აღმო-

¹) Hans Bonnet, Die Waffen der Völker des alten Orients, S. 76. Leipzig 1926.

ცნებული. აქვე აღსანიშნავია ის გარემოებაც, რომ ტალიშის მახვილებს ზოგი ისეთი დამახასიათებელი ნიშნები აქვთ, რომლებითაც ისინი ხმელთა-შუა ზღვის ქვეყნების მახვილებისაგან განსხვავდებიან.

ასურელების და ბაბილონელების მახვილს ფხები ჯერ თითქმის პარალელურად აქვს, შემდეგ ფხები უცბად ერთდება და მახვილის პირს ბასრ, წვეტიან ბოლოს აძლევს¹. ეს მახვილები ახლო ენათესავენ კვიპროსის მახვილს, რომელიც ბრინჯაოს ძველ ხანას ეკუთვნის (2500—2000) და რომლის სამშობლოდ თვით კვიპროსი ითვლება². ამ კვიპროსის მახვილიდან განვითარდა სხვადასხვა ხალხთა მახვილები, მაგალითად, სირიელების, ფილისტერების და სხვათა. მართალია, ამ მახვილებს ტრიანგულარული ფორმა აქვს, მაგრამ ისინი მაინც უახლოვდებიან კვიპროსის მახვილს. ამ მახვილებთან ერთად ჩვენ გვხვდება სულ სხვა ფორმის მახვილიც, რომლის პირი დაღარულია და ჭილის ფოთლის ფორმის მიმგვანო; პირს აქვს დატანებული კურწი კოტას გასაკეთებლად და ბოლო კი წვეტიანია. ამ ტიპის მახვილი კარგად არის ცნობილი. მის სამშობლოდ ევროპა ითვლება; ის გაჩნდა მე-13 საუკუნის მიწურულში. საბერძნეთში ეს მახვილები ცნობილია მიკენის დროს, ხოლო კვიპროსზე და ეგვიპტეში—უფრო ახალ დროში.

ამ ტიპის მახვილებს პირის მოყვანილობით წააგავს ხეთთების მახვილიც, თუმც ხეთთების მახვილების ტარები სხვადასხვაობას განიცდიან. მართალია, ამონათხარ მასალებში ჩვენ ჯერჯერობით არ მოგვეპოვება ხეთთების მახვილი, მაგრამ ამას გვეუბნება ხეთთების ბარელიეფებზედ გამოყვანილი მახვილის ფორმები.

ეტყობა ხეთთების მახვილს გავლენა ჰქონდა ასურელების მახვილზედ. სალმინასარ II-ის ანუ-ადად-ის ტაძარში ჩვენ ვხედავთ მახვილის გამოსახულებას, რომელსაც ნათლად ეტყობა ხეთთური მახვილის გავლენა. ასურელების მახვილი იმით განსხვავდება ხეთთების მახვილისგან, რომ ამ უკანასკნელის ტარი და პირი ცალცალკე კეთდებოდა, იმ დროს როდესაც ასურელების მახვილის ტარსა და პირს ერთად ჩამოასხამდენ ხოლმე. მაგრამ ეს გარემოება მარტივად აიხსნება: ჩვენ ვიცით, რომ ასურელების სატევარის პირი და ტარი მთლიანი იყო; ამიტომ მათ (ასურელებმა), როდესაც ხეთთების გა-

¹) *Zeitschrift für Ethnologie* 1890, p. 26 f.; Koldewey, *Tempel von Babylon und Borsippa*, p. 26; იხილეთ აგრეთვე: *Reallexikon der Vorgeschichte*. Her. v. M. Ebert. B. 4. 2 Hälfte, Tafel 268, Abb. c.

²) შეადარე Schurtz, S. 334 და Bonnet, S. 74.

ვლენით მახვილის კეთება დაიწყეს, აქაც მახვილს ერთი მთლიანი ტარი და პირი შეუქმნეს.

აღნიშნავთ კიდევ ერთს მეტად საყურადღებო, სრულიად ახალი ტიპის მახვილს, რომელიც თუმცა ეგვიპტეშია ნაპოვნი, მაგრამ რომლის სამშობლოდ ეგვიპტე არ ითვლება. ეს მახვილი არის მოკლე, მეტად ფართო პირი აქვს, ფხები პარალელურად ერთი მეორეს მისდევენ და პირის ბოლოზედ რკალისებურ ფორმას იღებენ. ამნაირი მახვილი აღმოჩენილია კრეტაზედ და მონტელიუსი და ნაუე აკუთვნებენ 1400 წ. ჩვენს წელთაღრიცხვამდე.

თუ მახვილის ზემოთ აღნიშნულს უმთავრეს ტიპებს ჩვენს მახვილს შევადარებთ, დავრწმუნდებით, რომ ზემოაეჭალის მახვილი სულ სხვა ტიპისაა. ჯერ ერთი, ჩვენს მახვილს ბოლო სწორკუთხვანი აქვს, პირის ფორმა არ არის არც ტრიანგულარული, არც ტილის ფოთლის მაგვარი და არც ფხები მიჰყვება ერთი მეორეს პარალელურად. ზემოაეჭალის მახვილის ფხები ბოლოსაკენ ჩაზნექილი და რკალისებური მოყვანილობისაა; ტარიც თავისებურად არის გამოყვანილი, ასე რომ ჩვენი მახვილი სრულიად განსხვავებულ, განსაკუთრებულ ფორმას წარმოადგენს. ამიტომ ჩვენ მას განსაკუთრებულ ტიპად გამოვჰყოფთ და სახელად ზემოაეჭალის მახვილს უწოდებთ.

ქრონოლოგიისათვის. ჩვენ ვიცით, რომ მახვილები, ლითონის სხვა იარაღებთან შედარებით (მაგალითად, ნაჯახებთან, ისრის და შუბის წვერებთან, სატევრებთან და სხვა), უფრო ახალ დროს ეკუთვნიან. ეს ასეც უნდა მომხდარიყო, რადგან ქვის ხანაში მახვილი არ არსებობდა, ხოლო ლითონის ინდუსტრიის დასაწყისში კი ისეთი იარაღების კეთება დაიწყეს, რომლებიც ქვის ხანაში ცნობილი იყო. ქვის ინდუსტრიაში მახვილს არც შეეძლო წარმოშობა, ვინაიდან ქვის მახვილი თავისი სიმძიმით ყოველად უვარგისი იქნებოდა სახმარებლად¹, ხოლო ხე და ძვალი, რომელსაც აგრეთვე ხმარობდენ იარაღის საკეთებლად, მახვილისათვის არ ვარგოდა. აქიდან ცხადია, რომ, ვინაიდან მახვილს არც პალეოლითში და არც ნეოლითში არ ჰქონია „წინასახე“, მას არც შეეძლო წარმოშობა ლითონის უძველეს ხანაში. მხოლოდ შემდეგში, როდესაც ლითონის ინდუსტრია უფრო განვითარდა, როდესაც მახვილის პროტოტიპებმა (სატევრებმა და ნა-

1) თუმცა ეგვიპტეში არის ნახული კაყის ქვისაგან გაკეთებული გრძელი მახვილის პირი, რომელიც ზელით სახმარად სრულიად არ ვარგა და უნდა ვიფიქროთ, რომ მას მხოლოდ რიტუალური დანიშნულება ჰქონდა. О б е р м а й е р, С т р. 164.

ჯახებმა) სხვადასხვა სახე მიიღეს, მახვილმაც იწყო განვითარება თავისებური ევოლუციონური გზით და საუკეთესო საომარ იარაღად გადაიქცა.

მართლაც, თუ დავაკვირდებით არქეოლოგიის მიერ მოპოვებულ უძველესი დროის სპილენძ-ბრინჯაოს ნივთებს, იქ მახვილებს ვერ შევხვდებით. უძველესი მახვილები აღმოჩენილია სპილენძით მეტად მდიდარ კუნძულ კვიპროსზე და უნდა მივაკუთნოთ, როგორც უკვე ზემოთ გვქონდა აღნიშნული, მესამე ათასეულის მეორე ნახევარს (ჩვენს წელთაღრიცხვამდე).

თუმცა ზოგიერთი მეცნიერი კუნძულ კვიპროსს მახვილის სამშობლოდ სთვლის, მაგრამ ეს საკითხი გადაჭრილად არ შეიძლება ჩაითვალოს. მართალია, კუნძულ კვიპროსის მახვილის ფორმა ბევრს ქვეყანაში გვხვდება (მაგალითად, ჩრდილო ევროპის მხარეში, ეგვიპტეში, მცირე აზიაში), მაგრამ ეს კიდევ საბოლოოდ არ სწყვეტს საკითხს მახვილის სამშობლოდ მართო კუნძულ კვიპროსის აღიარებისა. შესაძლოა მახვილები კვიპროსის გარეშე სხვადასხვა ადგილებშიდაც წარმოიშვა, მით უმეტეს რომ ამის პირობები ყველგან იყო შემზადებული. ეს ასეც უნდა მომხდარიყო და ამის მაჩვენებელი ნიშნებიც მოიპოვება. როდესაც კვიპროსის მახვილებმა მცირე აზიაში და მის მოსაზღვრე ქვეყნებში იწყეს გავრცელება, იქ ისინი შეხვდნენ სხვა გვარის ტიპის მახვილებს, რომლებს სამშობლოდ კვიპროსი არ უნდა ჩაითვალოს. ამ გარემოების შესახებ ბონნეტი თავის ახალ შრომაში¹ აღნიშნავს: „Auch dieser ist kaum im Lande (ამბობს მცირე აზიაზე) selbst entstanden, denn er (მახვილი) zeigt deutlich Verbindung mit europäischen Typen“. ჩვენ გვგონია, რომ ბონნეტის ასეთი აზრი ნაადრევია. მართალია, ის ხმარობს სიტყვას „kaum“ და გადაჭრით არ ამბობს, მცირე აზიაშიდაც წარმოიშვა მახვილებიო, მაგრამ დღეს ჩვენ ვიცით, რომ მცირე აზიაში და მის მოსაზღვრე ქვეყნებში იყო ისეთი ტიპის მახვილები, რომლებიც მკაფიოდ განირჩევოდა ევროპისა და სხვა ქვეყნების ტიპის მახვილებისაგან. მოვიგონოთ ის სურათი, რომელიც გამონახატულია მენ-ხეპრ-პასენებას საფლავის კედელზე და რომელიც წარმოადგენს ძღვენის მირთმევის სცენას ტოტმოს მესამისადმი (მე XVIII დინასტია; W. M. Müller, Egyptological Res. II p. 18, pl. 14). ამ სურათზე სხვათა შორის მოსჩანს ერთი აზიელი, რომელსაც ბოლო-სწორკუთხოვანი მახვილი ხელში უჭირავს. საქართველოს მუზეუმში მოიპოვება

¹) H. Bonnet, Die Waffen der Völker des alten Orients, S. 72. Leipzig 1926.

ხეთთური ბარელიეფი, რომელზედაც ბოლო-სწორკუთხოვანი მახვილი უნდა იყოს გამოსახული¹. ზემოავეჭალის, სამთავროს, ბაკურციხის და ზოგი სხვა ადგილების მახვილებიც ხომ ყველანი ბოლო-სწორკუთხოვანი და თავისებური კონსტრუქციის არის! მაშასადამე, მცირე აზიაში და მის მეზობლად მდებარე ქვეყნებში მოიპოვება ისეთი მახვილები, რომელთა მაგვარი წინა აზიის გარეშე ქვეყნებში არ გვხვდება და რომელთა წარმოშობის ცენტრიც ისევ აზიაში უნდა ვიგულოთ.

ბაბილონელებს მახვილი უკვე ჰქონდათ ჩვენს წელთაღრიცხვამდე მეორე ათასეულის მიწურულში, ხოლო ასურელებსა და ხეთებს შორის მახვილის ხმარება კიდევ უფრო ადრე იყო გავრცელებული. ეგვიპტეში ჰიქსოსების დროს² (XIV—XVII დინასტია 1680—1580 წ.) მახვილი უკვე ხმარებაში იყო და 18 დინასტიის (1580—1350) დროს სირიელები და პალესტინელებიც უკვე იცნობდნენ მახვილს.

ვინკლერი აღნიშნავს (Vorderasien im 2 Jahrtaus., S. 61), რომ რამზეს II-ს (1348—1281) ხათუზილმა რკინის მახვილი გაუგზავნაო. ამ ცნობიდან ცხადი ხდება, რომ წინა აზიაში, არამც თუ ბრინჯაოს მახვილები, რკინის მახვილების კეთებაც ცოდნით უკვე მეორე ათასეულის მეორე ნახევარში.

რაც შეეხება ჩვენი მახვილის დათარიღებას ამის შესახებ აზრთა დიდი სხვადასხვაობა არსებობს.

სამთავროს უძველეს სასაფლაოს, სადაც ბოლო-სწორკუთხოვანი მახვილი იყო აღმოჩენილი, აგრეთვე კობანის და „რედკინ-ლაგერის“ კულტურას მონტელიუსი ბრინჯაოს ხანას აკუთვნებს. იმ დროს, როდესაც მორგანი კავკასიის უძველეს სამარეებს (ე. ი. სამთავროს, კობანს, რედკინ ლაგერს და ზოგიერთს კიდევ სხვას) 3000—2500 წ. აკუთვნებს³, ამავე დროს ვირხოვი კობანის სასაფლაოს ყველაზედ უძველესად სთვლის, რასაკვირველია, იმ საფლავებთან შედარებით, რომლებიც დღემდის ცნობილია კავკასიაში, და მას მე XI—X საუკუნით (ჩვენს წელთაღრიცხვამდე) ათარიღებს⁴. მაშასადამე

1) ეს ბარელიეფი გამოცემული აქვს მორგანს *Mission Scientifique au Caucase* (II, pl. V) და Б. А. Тураев-ს, *К истории хеттского вопроса*; таб. VI, Петербург 1900. არც მორგანი და არც ტურაევი არ აღნიშნავენ, რომ ბარელიეფზე გამოსახულ ფიგურას მარჯვენა ხელში მახვილი უჭირავს.

2) *Annales du Service des Antiquites de l'Egypte* VII. pl. zu p. 114.

3) Нидерле, *Человечество*, стр. 248.

4) R. Virchow, *Das Gräberfeld von Koban im Lande der Ossete Kaukasus*, S. 118 u. 124. Berlin 1883.

მე ვირხოვის გამოანგარიშებით, სამთავროს სასაფლაოს¹, ასე ვთქვათ, ხნოვანება მე-XI—X საუკუნის აქეთ უნდა გადმოვიტანოთ.

ფინელი არქეოლოგი ა. მ. ტალღრენი „რედკინ-ლაგერის“ და ყაზბეგის კულტურას, რომლის ხნოვანება ზემოავჭალის სამარისას უახლოვდება, მე-XIII—IX საუკუნით ათარიღებს².

პროფ. ვ. გოროდცოვი ერთ კერძო წერილში მატყობინებს, ბოლოკვეთილი მახვილები მე XV საუკუნეს (ჩვენს წელთაღრიცხვამდე) ეკუთვნიანო.

ბ. ფარმაკოვსკი რკინის ხანის დაწყებას კავკასიაში აკუთვნებს X საუკუნეს ჩვენს წელთაღრიცხვამდე. მაშასადამე, ზემოავჭალის სამარეც ამავე დროს უნდა მივაკუთვნოთ, ვინაიდან ამ სამარის ხნოვანება ამიერ კავკასიაში რკინის ხმარებაში შემოღებით ხასიათდება³.

შანტრი უფარდებს კობანის კულტურას ჰალლშტადტისას, ესე იგი რკინის ხანის დასაწყისს ევროპაში⁴ და ამრიგად მისი დათარიღება ვირხოვისას უახლოვდება.

ა. ს. უვაროვი აღნიშნავს ასურეთის კულტურის გავლენას კობანის კულტურაზე და ფიქრობს, რომ ეს გავლენა ასურეთის მეფის სარიუკინის (სარგონის) დროს (721—704) უნდა მომხდარიყო. ეს ის დრო არის, როდესაც სარგონმა ეგვიპტე დაიმორჩილა და შემდეგ ომით მოადგა ურართუს, ანუ კავკასიას. თუმცა აქვე აღნიშნავს უვაროვი, რომ ასურეთის გავლენას მე-IX საუკუნეშიდაც უნდა ჰქონოდა ადგილი, როდესაც ასურეთს მიზნად ჰქონდა კავკასიის დაპყრობა⁵.

¹) როდესაც სამთავროს სასაფლაოს ვამბობთ, ჩვენ აქ ვგულისხმობთ სამთავროს ორმოსამარეებს, რომლების ხნოვანება უფარდება ზემოავჭალის სამარის ხნოვანებას.

²) A. M. Tallgren, *Kaukasus: Reallexikon der Vorgeschichte*, S. 266 B. VI. Berlin 1926. The Kazbek Treasure. *Eurasia Septentrionalis Antiqua*, V.

³) Б. В. Фармаковский, Архаический период в России, стр. 44: *Материалы по Археологии России*, №34. Петроград 1914.

⁴) Ernst Chantre, *Recherches Anthropologiques dans le Caucase: Etudes paleontologiques dans le bassin du Rhone. Age de bronze* Tome 2, p. 245.

⁵) А. С. Уваров, К какому заключению о бронзовом периоде приводят сведения о находках бронзовых предметов на Кавказе: *Труды Арх. Съезда в Тифлисе*, стр. 8—9, Тифлис. 1881.

ა. ს. უვაროვს ეთანხმება პ. ს. უვაროვაც და კიდევაც ცდილობს თავის დიდს შრომაში ეს აზრი უფრო დაასაბუთოს ¹.

ფ. ბაიერნის აზრით სამთავროს სასაფლაო კობანის სასაფლაოზე უფრო ძველია, ხოლო „რედკინ-ლაგერის“ სასაფლაო კი ამათხედ ძველი ². სამთავროს სასაფლაოს შესახებ ის საერთოდ ამბობს, რომ ეს სასაფლაო ეკუთვნის მე-VI საუკუნიდან ჩვენს წელთაღრიცხვამდე მე-VI საუკუნემდის ჩვენი წელთაღრიცხვისა ³. ი. ტოლსტოისა და ნ. კონდაკოვის აზრით კავკასიაში ცნობილი სამარეები ჩვენი წელთაღრიცხვის პირველ საუკუნეებზე ადრე არ უნდა მივაკუთვნოთ ⁴.

აქ შეგვეძლო კიდევ მოგვეყვანა ბევრი სხვადასხვა მეცნიერთა აზრები, მაგრამ ყველა ზემო ნათქვამიდანაც ცხადია, თუ როგორი დიდი უთანხმოება არსებობს კავკასიის სამარეების დათარიღების საკითხში და გადამეტებული არ იქნება, თუ ვიტყვით, რომ ჯერ-ჯერობით არ არსებობს შეთანხმება არამც თუ აბსოლუტურს, არამედ შედარებითს დათარიღებაშიც.

რაც შეეხება ზემოაღვალის სამარის დათარიღებას, ცხადია, ჩვენ ჯერ კიდევ არ მოგვეპოვება საკმაო მასალები ამ რთული საკითხისათვის. შედარებითი მეთოდის მიხედვით შეგვიძლია მხოლოდ ვთქვათ, რომ ის ერთად-ერთი უძველესი სამარეა, რომელიც ჯერ-ჯერობით საქართველოს ტერიტორიაზეა ცნობილი. შეგვიძლია აგრეთვე ვთქვათ, რომ მისი ხნოვანობა არ უნდა მივაკუთვნოთ მე-XIII საუკუნეზე (ჩვენს წელთაღრიცხვამდე) უფრო ადრინდელ დროს; ამის საბუთს გვაძლევს ფიბულა, რომელიც ფ. ბაიერნმა აღმოაჩინა სამთავროში ჩვენი ზემოაღვალის ტიპის მახვილთან, ეგრეთ წოდებულ ორმოსამარეში ⁵.

ჩვენ ვიცით, რომ ფიბულების სამშობლოდ სამხრეთი ევროპა ითვლება, საიდანაც ისინი სხვადასხვა ქვეყნებში გავრცელდნენ ⁶. ვი-

1) П. С. Уварова, Могильники Северного Кавказа, стр. 361—365: *Матер. по арх. Кавказа*, вып. VIII, Москва 1900.

2) Fr. Bayern: *Verhandlungen*, S. 327, 340 u. 346. Berlin 1882.

3) შეად. *Museum Caucasicum* ტ. V, გვ. 71.

4) И. Толстой и Н. Кондаков, Русские древности в памятниках искусства, стр. 109 и 126, вып. 3, Петербург 1890.

5) F. Bayern, Bemerkungen und Ansichten über den Kaukasus und seine vorhistorischen Verhältnisse, seine Völker und deren Industrie, S. 340: *Verhandlungen*. Berlin 1882. ამ ფიბულის სურათი მოყვანილი აქვს ვირ უბოვს ტაბ. V და თვით ბაიერნსაც შრომაში: «Untersuchungen über die ält Gr. u. Schatzf. in Kauk.», Taf. XII, Fig. 1.

6) თუმცა კაც დემორგანს ჰგონია, რომ ფიბულა ცენტრალურ აზიაში წარმოიშვა. Жак де-Морган, Доисторическое человечество, стр. 181,

კით აგრეთვე, რომ სულ უპრიმიტიულესი ფიბულის წარმოშობა მე XV—XIV საუკუნეებს შუა არის მოქცეული. ამ დროს განმავლობაში ფიბულები მეტად იშვიათად გვხვდება და, თუ გვხვდება, ისიც ევროპის რამოდენსამე განსახლოვლულ ადგილას. ფიბულების ფართო გავრცელება იწყება ევროპაში ჰალშტადტის პერიოდიდან. მართალია, ხმელთა-შუა ზღვის მხარეში, სახელდობრ მიკენში, მე-XIV საუკუნეში არის აღმოჩენილი ერთად ერთი ფიბულა, რომლის ფორმა უპრიმიტიულესია, ესე იგი ვიოლინოს რკალისებური (Violinbogenförmig)¹, მაგრამ ეს იყო იშვიათი შემთხვევა. ამიტომ ჩვენ ვფიქრობთ, რომ სამთავროს ფიბულა, რომლის ფორმა ნახევარ-წრის ფორმის მაგვარია და არ ეკუთვნის სულ უპრიმიტიულეს ფიბულათა ტიპს, და რომელიც ცოტად თუ ბევრად დაცილებულია თავის წარმოშობის ცენტრს, არ უნდა მივაკუთვნოთ მე-XIV—XIII საუკუნეზე უფრო ადრინდელ ხანას. ამიტომ თვით მახვილიც, რომელთანაც ეს ფიბულა იყო აღმოჩენილი, მე-XIV—XIII საუკუნეზე ადრე ვერ მოხვდებოდა სამარეში. მაგრამ სამთავროში აღმოჩენილი მახვილი თითქმის ხომ ისეთივეა, როგორც ზემოავეჭალის, მაშასადამე ჩვენი მახვილიც, დაახლოვებით, ამავე დროს უნდა მივაკუთვნოთ.

აღსანიშნავია აგრეთვე, რომ სამთავროში ჩვენი მახვილის ტიპის მახვილთან აღმოჩენილია ამაზონების ცული, რომლის გამოხატულება ხეთების მეფის ფიგურაზე არის მოცემული და რომელიც დაახლოვებით ამავე დროს მე-XIV—XIII საუკუნეს ეკუთვნის². ამავე დროს ეკუთვნის აგრეთვე ხეთთური ბრტყელი უყურო „ნაჯახი“, რომელიც ფ. ბაიერნმა აღმოაჩინა სამთავროში ბოლო-სწორკუთხოვან მახვილთან ერთად³.

სად არის ნაპოვნი ზემოავეჭალის მახვილის ტიპის მახვილები?
ერთი ცალი არის ნაპოვნი ფ. ბაიერნის მიერ სამთავროში⁴. ერ-

Москва 1926. ასეა თუ ისე, ყოველს შემთხვევაში ფიბულა შემოსულია საქართველოს ტერიტორიაზე დასავლეთიდან და არა აღმოსავლეთიდან.

¹) Moritz Hörnes, Prähistorische Archäologie, S. 427; Undest, Zu den ältesten Fibeltypen: *Zeitschrift für Ethnologie*, S. 206. Berlin 1889.

²) ამგვარი ცულები ჯერ-ჯერობით მხოლოდ ბოლასკეიში და ამიერ კავკასიაში არის ცნობილი.

³) ბრტყელ „ნაჯახებს“ ფართო გავრცელება ჰქონდათ. ეს „ნაჯახები“ თან ახლავს კიმერების (ანუ კიმერიელების), ჰალშტადტის, რუსეთის ძველ აღმოსავლურ კულტურას და სხვა. ჩვენის ფიქრით ამ ბრტყელ „ნაჯახებს“ ხელწიფს დაწინაურება ჰქონდათ და შეცდომით არიან ნაჯახებად აღიარებული.

⁴) სურათი მოყვანილია Museum Caucasicum, ტ. V, გვ. 64, ტაბ. VIII. ამ მახვილის შესახებ ცნობები აქვს აგრეთვე ვირუბოვს, Objets d'Antiquité, ტაბ. III, სურ. 4 და ბაიერნს, Untersuchungen, ტაბ. XI, სურ. 4. მახვილი ინახება საქართველოს მუზეუმში, ინვ. 1620.

თიკ აღმოჩენილია ზემოავეკალაში (აღწერა და სურათი ამავე შრომაშია მოყვანილი). ზემოავეკალის ტიპის დანარჩენი მახვილები, რომლებიც საქართველოს მუზეუმს და საქართველოს საისტორიო-საეთნოგრაფიო მუზეუმს მოეპოვება, შემდეგია:

სად არის ნაპოვნი	პირის სიგრძე კადამდის cm	სიგრძე მთლიანად cm	პირის სიგრძე ფართე დასახ cm	პირის სიგრძე ფართე ბოლოში cm	ინვენტარის ნომერი	
სოფ. საცხენისი . . .	43,8	11,2	8	4,4	21—26	(ტაბ. IV, 2) გადატეხილია შუაზედ.
(აღმოჩენის ადგილი გაურკვეველია).	48	11	7,8	3,6	88—12	(ტაბ. IV, 3) პირის ორივე მხარეზე აქვს ერთი თხის (?) და სამი ირმის გამოხატულება.
ზაქათალის ოლქი . . .	53,5	11,5	7,5	5	161-16	(ტაბ. IV, 4) მხრები მაღალი და დაქანებული აქვს, ზურგის ქედი რელიეფურია.
ბაკურციხე	54,5	10,8	7,5	4,9	4344	(ტაბ. V, 1).
"	49,2	11	7,8	3,9	4345	(ტაბ. V, 2).
"	50,2	10,2	8	4	4346	(ტაბ. V, 3).
"	51,5	8,7	8,4	4	4349	(ტაბ. V, 4).
"	—	—	—	—	4354	(ტაბ. VI, 1) ტარი აკლია; ოთხად არის გატეხილი.
"	49,5	10	7,8	3,7	4352	(ტაბ. VI, 2).
"	52,2	10,5	8,3	3,9	4351	(ტაბ. VI, 3).
"	53	10,3	7,8	4,4	4348	(ტაბ. VI, 4).
"	53	11	7,8	3,8	4343	(ტაბ. VII, 1).
"	50,3	10,2	7,9	3,7	4350	(ტაბ. VII, 2).
"	47,5	10,5	7,2	3,2	4347	(ტაბ. VII, 3).
სოფ. ნინოწმინდა . . .	47,3	10,2	8,4	4	3667	(ტაბ. VII, 4).
ზემო მახხანანი	51	10	8,4	3,8	4353	(ტაბ. VIII, 1).
კახეთი	—	10,5	7,6	—	148	(ტაბ. VIII, 2) ბოლო აკლია.
სოფ. ნინოწმინდა . . .	—	11,5	8	—	4215	(ტაბ. VIII, 3) ბოლო აკლია.
სოფელ კაკაბეთის თავზე	45,7	10,2	7,7	2,7	3235	(ტაბ. VIII, 4).
კახეთი	—	10	7,5	—	159	(ტაბ. VIII, 5) ბოლო აკლია.

შენიშვნა: ამ ცხრილში აღნიშნული პირველი სამი მახვილი ინახება საქართველოს მუზეუმში, დანარჩენები—საისტორიო-საეთნოგრაფიო მუზეუმში. ბაკურციხის მახვილები შემთხვევით ყველა ერთად არის აღმოჩენილი 1925 წ. მიწის მუშაობის დროს, კურგანის ძირში. მათთან ერთად აღმოჩენილია ექვსი ცალი ბრინჯაოს სატევარი, სამი ცალი ამაზონების ბრინჯაოს ცული, სამი ცალი ბრინჯაოს ეჩო, ოთხი ცალი ბრინჯაოს შუბის თავი, ხუთი ცალი რკინის შუბის თავი, 25 ცალი დიდი ზომის და 13 ცალი პატარა ზომის ბრინჯაოს რგოლები (ეტყობა ფულეზად იყო ნახმარი), ბრინჯაოს ზოდები და სხვადასხვა წვრილი ნივთები.

ზემოავჭალის მახვილის ტიპის მახვილები მოეპოვება აგრეთვე მოსკოვის საისტორიო მუზეუმს სამი ცალი. ერთი მათგანი (ინვ. 55280) მუზეუმმა „სტროგონოვის“ სასწავლებელში შეიძინა და არ იციან, თუ სად არის იგი ნაპოვნი¹. მეორე—ნაყილია ბაქოში, ხოლო მესამე—შეძენილია ტფილისში².

ამავე ტიპის ორი მახვილი დაცულია ერმიტაჟში; ერთი მათგანი ნაპოვნია სოფ. ბოდბისში 1892 წ. ამ მახვილის სიგრძე 56 cm ტარის ანად, პირის სიგრძე 45,5 cm; მეორე შეძენილია ზაქათალის ოლქიდან. მისი სიგრძე 58 cm, პირის სიგრძე ეფესამდის 48 cm.

აი ყველა ის მახვილი, რომელიც ზემოავჭალის მახვილის ტიპს ეკუთვნის და რომელიც ჯერ-ჯერობით მეცნიერებას მოეპოვება, მართალია, ზემოავჭალის ტიპის ერთ მახვილს (სატევარის სახელწოდებით—Poignard en bronze) აღნიშნავს დე მორგანი „რედკინ-ლაგერიდან“³, მაგრამ ჩვენ გვგონია, რომ ეს ზემოთ მოხსენებული, სამთავროში აღმოჩენილი მახვილია და შეცდომით „რედკინ-ლაგერს“ მიწერილი. რამდენადაც ვიცით „რედკინ-ლაგერში“ არც ერთი მახვილი არ აღმოუჩენიათ, როგორც ამას ადასტურებს ფ. ბაიერი, რომელსაც ეკუთვნის „რედკინ-ლაგერის“ ვრცელი დამუშავება⁴.

როგორც სურათებიდან ჩანს, ზემოთ ნახსენები მახვილები ერთსა და იმავე (ზემოავჭალის მახვილის) ტიპს ეკუთვნის და წარმოდგენილია რამოდენიმე ვარიანტით, რომლებიც ერთი მეორისგან განსხვავდებიან როგორც ზომით, წონით, ბოლოს და მხრების მოყვანილობით, აგრეთვე ზურგის ქედის განვითარებით. ყველა ამ მახვილს ახასიათებს სრულიად ბლაგვი ბოლო, მრუდე, შიგნივ ჩაზნექილი რკალისებური ფხები, ტარის ღრუ, ტარის ბოლოზე რვასხივიანი ვარსკვლავი, ერთნაირი სპირალები და ღარები, თევზის ფხის ორნამენტი და სხვა; ყველა ეს აკუთვნებს ამ მახვილებს ერთსა და იმავე კულტურულ წრეს და ამავე დროს სხვა მახვილებისაგან ნათლად ასხვავებს⁵.

აქვე აღსანიშნავია ერთგვარი მახვილები, რომლებიც ზემოავ-

1) პროფ. გ. როდ დ. ვი წერილით მატყობინებს, ეს მახვილი ტფილისში არის ნაყილი.

2) ამ მახვილების აღწერა და სურათი იხ. პროფ. А. Захаров, Кавказ, Малая Азия и Эгейский мир: Труды секции Археологии III, стр. 37, таб. II, рис. 2 и 4. Москва 1927.

3) Mission Scientifique au Caucase. Paris 1889. ტ. I, გვ. 95, სურ. 41.

4) F. Bayer, Untersuchungen, S. 8 u. 32.

5) საგულისხმოა აღვნიშნოთ, რომ არქეოლოგიურს ლიტერატურაში ჩვენ დღემდის არა გვაქვს ზემოავჭალის მახვილის ტიპის მახვილები აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიის ფარგლების გარეშე.

ჭალის მახვილის ტიპის მახვილებთან ახლოს ჩნდება და რომლებსაც მეცნიერულ ლიტერატურაში, შეცდომით, ზემოაეჭალის მახვილის ტიპს აკუთვნებენ¹. არც ამ მახვილების რიცხვი არის დიდი. ერთი ამ მახვილთაგანი აღმოჩენილია ყოფილი ყაზახის მაზრაში², ერთი — ლორუთში³, ერთი — ქედაბეკის ქარხნის ახლოს⁴, ერთი — სოფ. აკურაში⁵, ერთი — მდინარე არპაჩაის ნაპირას (ლენინაკანის ციხის მახლობლად)⁶, ორი ცალი — ქედაბეკის და კალაქანეთის ახლოს⁷ და ერთიც — სოფ. ბოიანში (აზერბეიჯანი)⁸. ლიტერატურული წყაროების მიხედვით ამგვარი მახვილები უნდა იყოს აგრეთვე აღმოჩენილი შუშისა და განჯის რაიონებში, მაგრამ სად ინახება ეს მახვილები, ან რა ადგილას არის ისინი აღმოჩენილი, ჩვენ არ ვიცით.

ამ ორი ტიპის მახვილების გავრცელების რაიონებიც სხვადასხვა არის. პირველი ტიპის (ზემოაეჭალის) მახვილები გავრცელებულია ეხლანდელ აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე მტკვრის მარცხენა მხარისკენ, ხოლო მეორე ტიპის — აღმოსავლეთ საქართველოს სამხრეთით მდებარე ქვეყნებში, მტკვრის მარჯვენა მხარისკენ (სურ. 28).

ზემოაეჭალის ტიპის მახვილს ეტყობა სხვადასხვა კულტურული წრეების გავლენა; მაგალითად, მასზედ გამოყვანალი სპირალები მცირე აზიის და ეგეოსის ზღვის ქვეყნებისკენ მიგვიითითებს, ტარის მოყვანილობა და საერთოდ მისი კონსტრუქცია ხეთთურ გავლენას განიცდის; ხეთთურ გავლენას განიცდის აგრეთვე ტარის ყელზედ გამოყვანილი „ზონარ-ორნამენტი“ (ტაბ. VIII, 3); ტარის ბოლოზედ მოცემული ასტრონომიული მოტივი (ვარსკვლავი) და მახვილის პირზე გამოხატული ცხოველები ასურელების გავლენას გულისხმობს, ხოლო ზოგიერთი მახვილის მხრების ფორმა — სპარსულ აკინაკისას. ეტყობა ზემოაეჭალის ტიპის მახვილის გავრცელების რაიონში სხვა-

¹) Проф. А. Захаров, Кавказ, Мал. Азия и Эгейский мир, стр. 37.

²) ინახება საქართველოს მუზეუმში, ინვ. 28—15/1.

³) ინახება საქართველოს მუზეუმში, ინვ. 51—05/4.

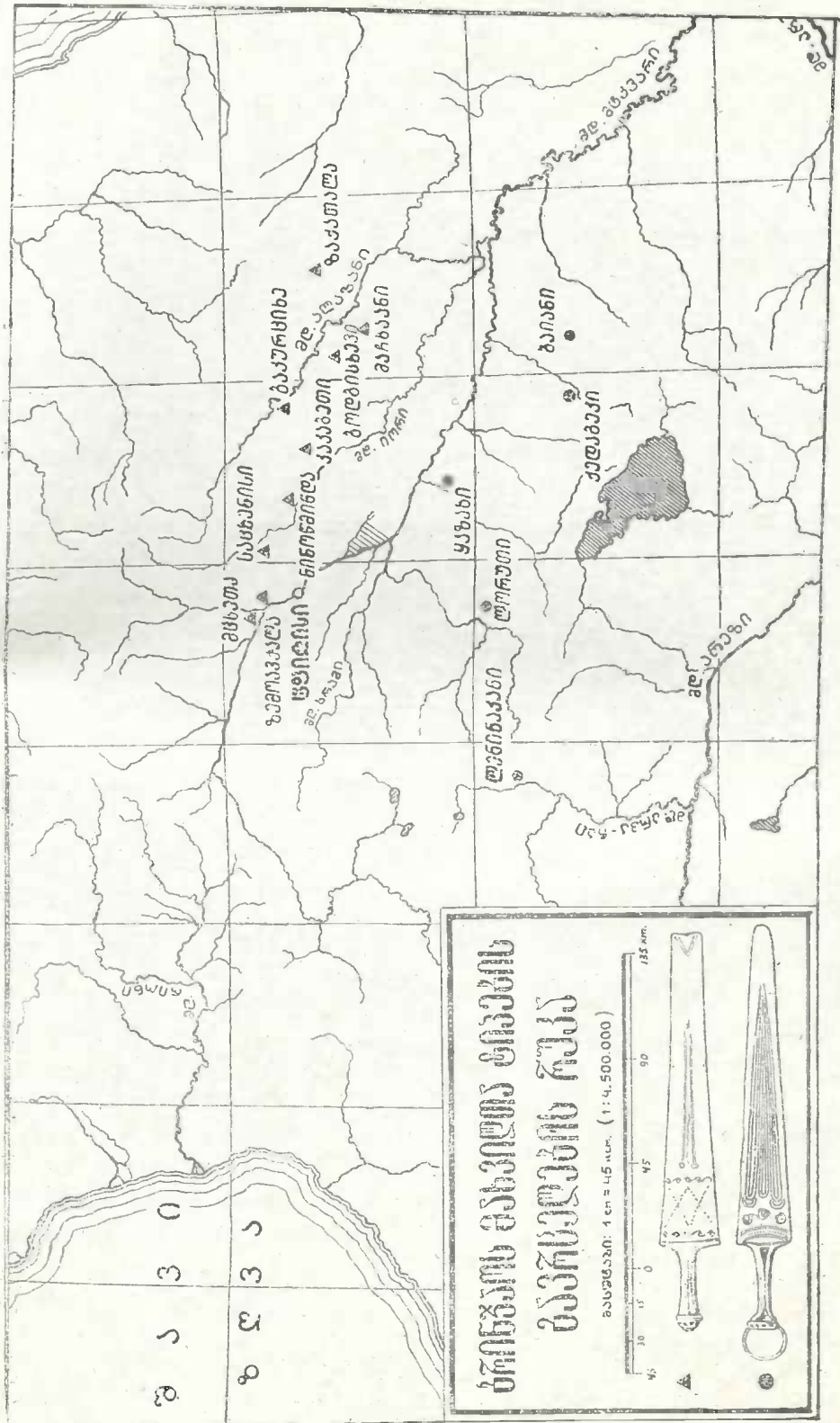
⁴) ინახება საქართველოს მუზეუმში, ინვ. 31—16/1.

⁵) ინახება საქართველოს მუზეუმში, ინვ. 1—29/1.

⁶) ინახება მოსკოვის საისტორიო მუზეუმში, ინვ. 54322. სურათი და აღწერა იხილე ა. ხახაროვის შრომაში: Кавказ, Малая Азия и Эгейский мир, გვ. 36—37, ტაბ. II, სურ. 5.

⁷) ინახება მოსკოვის საისტორიო მუზეუმში. სურ. იხ. А. А. Ивановский: *Материалы по археологии Кавказа*, вып. VI, табл. I, рис. 1 и 3.

⁸) Г. Филимонов, Закавказские древности: *Вестник О-ва древне-русского искусства*, стр. 100—102, № 11—12, Москва 1876.

სურ. 28. (სამეცნიერული აღნიშნულია ზემოაქვალის ტიპის მახვილი, შრიტ—ქვდაბეცის).

დასხვა კულტურული წრეები ერთმანერთს ხვდებოდა, ერთი მეორეზედ გავლენას ახდენდა და ადგილობრივ ფორმებთან ერთად ქმნიდა ჰიბრიდებს.

რადგანაც ლითონის დამუშავება საქართველოს ტერიტორიაზე კარგად იყო განვითარებული ძველ დროში, ზემოაღვალის ტიპის მახვილები ადგილობრივ უნდა იყოს დამზადებული¹. მართალია, დღეს ჩვენში კიდევ არ არის ბრინჯაოს ჩამოსასხმელი ყალიბები აღმოჩენილი, მაგრამ ჩვენი არქეოლოგიური განათხარები თითქმის სულ სასაფლაოებია, სადაც ლითონის დამუშავების ნიშნების პოვნას (მაგალითად, ყალიბებს, ბრინჯაოს სადნობ ჭურჭელს და სხვა) არ უნდა მოველოდეთ. ჩვენში ხშირად პოულობენ სპილენძის და ბრინჯაოს ზოდებსა და ნამტვრევებს, მეტად მსხვილსა და დიდი ზომის ბრინჯაოს რგოლებს, რომლებიც ბრინჯაოს ნივთების ჩამოსასხმელად უნდა ყოფილიყო დამზადებული. მართალია, ჩვენში არ არის კალა (ყოველს შემთხვევაში, ჩვენ ამის შესახებ არავითარი ცნობები არ მოგვეპოვება, თუმცა ზოგიერთები ადასტურებენ, რომ კავკასიის ახლო მდებარე ქვეყნებში, უძველეს დროში კალას ჰპოულობდნო, მაგალითად, მცირე აზიაში, კასტამუნში (სინოპიდან დასავლეთის მხრივ), კასპის ზღვის სამხრეთისკენ², სპარსეთში, ავღანისტანში და სხვაგან),³ მაგრამ ეს ჩვენს აზრს მაინც არ ეწინააღმდეგება. ჩვენ ვიცით ქვეყნები, სადაც არც კალა და არც სპილენძი ადგილობრივ არ მუშავდებოდა, მაგრამ ადგილობრივ, მიუხედავად ამისა, მეტად ბევრ ბრინჯაოს ნივთებს აკეთებდნენ, მაგალითად, შვეციაში და შვეიცარიაში. დღეს ამ ქვეყნებში განვითარებული ძველის დროის ბრინჯაოს ინდუსტრია ყველასათვის დამტკიცებულად ითვლება (Ранке, стр. 674). ჩვენ ვიცით, მაგალითად, რომ შვეციაში, ძველ დროში, არც კალას და არც სპილენძს ადგილობრივ არ ამუშავებდნენ, თუმცა ეს მადნები იქ საკმა-

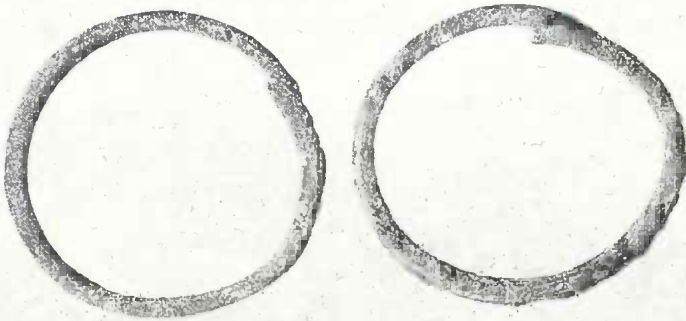
¹) რომ ბრინჯაოს ინდუსტრია გავრცელებული იყო კავკასიაში, ამას ბევრი მკვლევარი მხარს უჭერს. მაგალითად Rudolf Virchow-ი ერთს თავის შრომაში ამბობს: «Man wird daher wohl annehmen dürfen, dass in der Gegend von Kalakenet und Schuscha Centren der Metalltechnik bestanden haben» (Ueber die culturgeschichtliche Stellung des Kaukasus: *Abhandlungen der Königl. Preuss. Akademie der Wissenschaften zu Berlin* 1895). მორიცხოვრნესი ამბობს, რომ ბრინჯაოს გაკეთებას თავდაპირველად ამიერ-კავკასიაში, ან მის მოსაზღვრე ქვეყნებში მიხვდნო.

²) E. Tietze, Die Mineralreichthümer: Persiens. *Jahrbuch d. k. k. geologisch. Reichsanstalt in Wien* XXIX, S. 640, 1879.

³) Fischer: *Neues Jahrb. f. Mineralogie*. Bd. II, 1882, S. 91, 92. Prof, Arzruni, Über das Vorkommen von Zinnstein und die Bronzeindustrie des Kaukasus: *Verhandl.* Berlin 1884, S. 58.

ოდ მოიპოვებოდა. ბრინჯაო ზოდებად შედიოდა ზემოთ ნახსენებ ქვეყნებში და იქ ადგილობრივ ამზადებდენ სხვადასხვა ნივთებს¹.

რომ ბრინჯაო ჩვენში მზადდებოდა, ამის დასამტკიცებელი მასალა დღეს კიდევ არ მოგვეპოვება, მაგრამ არც ის შეგვიძლია ვთქვათ, რომ ეს ლითონი ჩვენში არ მზადდებოდა; არ შეგვიძლია აგრეთვე ვიფიქროთ, რომ ჩვენი მახვილი იმპორტის ან ნადავლის შედეგია, ვინაიდან განათხარი ამგვარი მახვილები ჩვენ არც ერთს სხვა ქვეყანაში არ ვიციით, გარდა ჩვენი მხარისა. ამიტომ ჩვენი მახვილის ტიპის მახვილების განვითარება და წარმოშობა, განათხარი მასალების მიხედვით, ჯერ-ჯერობით აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიას უნდა მივაკუთვნოთ და ავთონთონურად ჩავთვალოთ.

სურ. 29. ბრინჯაოს სამაჯურები.

სამაჯურები. მარცხენა, წინა მკლავის ძვლებზედ წამოცმული იყო ორი ცალი ბრინჯაოს სამაჯური (სურ. 29 და სურ. 3F); ქიმიურმა ანალიზმა გვიჩვენა, რომ მასში შედიოდა Cu 88,06%, Sn 9,31%, ხოლო სხვადასხვა ნივთიერებანი 2,63%.

სამაჯურებს უფრო ოვალური ფორმა აქვთ, ვიდრე წრის; ამიტომ თვითეულ მათგანში ორს სხვადასხვა ზომის დიამეტრს (პატარა D=5,4 cm, ხოლო დიდი D=6,2 cm) ვარჩევთ.

სამაჯურები წარმოადგენენ გახსნილ რგოლებს ერთი მეორეზედ თავებ-შექცეულს, ასე რომ ყოველთვის არის შესაძლებელი მათი მორგება მკლავის სხვადასხვა ადგილას.

სამაჯურები ნაკეთებია მსხვილი ოთხწახნაგოვანი „მავთულისაგან“, რომელსაც სამი გვერდი თითქმის ბრტყელი აქვს, ხოლო მეოთხე (გარეთა) — ამოდრეკილი. ამ მავთულის საშუალო სისხო 0,6 cm არის; არავითარი ორნამენტი მას არ ამკობს და ეტყობა მეტად პრიმიტიული ხელობა.

¹) Нидерле, Человечество в доисторические времена, стр. 282; Петербург 1898.

ამგვარი სამაჯურები არის აღმოჩენილი კავკასიის სხვადასხვა კუთხეში. სხვათა შორის აღმოჩენილია კობანშიდაც და შ ა ნ ტ რ ი ამ უკანასკნელის სასაფლაოს შესახებ ამბობს: ის ჩონჩხი, რომელსაც მაჯაზე ორი სამაჯური აქვს შერჩენილი, დედაკაცის არისო ¹.

ბეჭდები. მარცხენა ხელის უსახელო თითის პირველ ფალანგზე წამოცმული იყო ოთხი ბეჭედი (სურ. 5); ამათგან სამი—მთლიანად იყო შენახული, ხოლო მეოთხე—ქანგისგან სრულებით დაშლილი: ბეჭდის ნატეხები ვიპოვეთ აგრეთვე ფიალის შიგნით, სადაც მარჯვენა ხელის ძვლის ნაწილები იყო მოხვედრილი.

ბეჭდები, ისე როგორც სამაჯურები, მთლიან რგოლებს არ წარმოადგენენ; თავები ამათაც ერთი მეორეზე აქვთ შექცეული. ბეჭდები 2 mm-ის სისხო მავთულისაგან არიან ნაკეთები და გარდიგარდმო დაღარული. თვითეული ბეჭდის დიამეტრი—1,8 cm. ქიმიურმა ანალიზმა დაგვარწმუნა, რომ ბეჭდები ბრინჯაოსია, რომლის შემადგენლობაში შედის Cu 88, 47%, ხოლო Sn—11,68%.

მახათი ბრინჯაოსია და სიგრძით 10,5 cm უდრის. მას ყური მოტეხილი აქვს, ცოტად თუ ბევრად მოღუნულია და თანაც ოთხად არის გატეხილი (სურ. 3 1). აღსანიშნავია, რომ ბრინჯაოს მახათებს უმეტეს შემთხვევაში ყოველთვის მოღუნულს პოულობენ სამარეებში.

ღილეები (ბრინჯაოსი) სამი ცალი ვიპოვეთ. ამათი ფორმა ნახევარსფეროსებურია და „კედლის“ სისქე 1 mm არ აღემატება (სურ. 7).

ფირფიტა (ესეც ბრინჯაოსი) ვიპოვეთ ხანჯლის ანუ დანის სრულიად ჟანგად ქცეულ ნაშთებთან (სურ. 4 b) და, ცხადია, გამოყენებული იყო ნახსენები იარაღის ტარის ბოლოს სამკაულად. ფირფიტის სისქე 1,5 mm-ა. მას მომრგვალო ფორმა აქვს. ერთი მისი დიამეტრი 2,8 cm-ა, ხოლო მეორე—2,4 cm.

ლურსმნები-ც ბრინჯაოსია და ფირფიტასთან ერთად იყო აღმოჩენილი. უეჭველია, რომ ესენიც ზემოთ ნახსენები იარაღის ტარის სამკაულად იყო ხმარებული. თვითეულს ლურსმანს თავი ნახევარსფეროსებური აქვს, ბოლო სრულებით ბლაგვი, სიგრძე კი 1 cm არ აღემატება.

აკინის ნივთები.

შუბის თავი. სიგრძე დაახლოვებით 23 cm-ა, აქვს ღრუ ბუნის დასაგებად (სურ. 6).

¹) Chantre, Matériaux pour l'histoire primitive et naturelle de l'homme. შეადარე Rudolf Virchow, Das Gräberfeld von Koban im Lande der Osseten, Kaukasus, S. 42, Berlin 1883.

ხანჯალი (ანუ დანა) სიგრძით 20 cm-ამდის არის. პირი სქელი უნდა ჰქონოდა (სურ. 3 J).

ეს ორი ზემოთ ნახსენები რკინის ნივთი (შუბის თავი და ხანჯალი) იმდენად არის ჟანგიით შეცვლილი და ფრაგმენტებად ქცეული, რომ ყოვლად შეუძლებელი ხდება მათზე რისამე თქმა. ამათ გარდა სხვა რაიმე რკინის ნივთი სამარეში არ აღმოჩენილა.

თიხის ჭურჭელი.

ფიალი. თიხის ჭურჭელი სამარეში აღმოჩნდა მხოლოდ ხუთი ცალი. მიცვალებულის მარჯვენა მხარეს ჩადებული იყო ფიალი (სურ. 3B და 30), რომლის სიმაღლე 175 mm უდრის, ზემო ნაპირის წრის დიამეტრი—460 mm. ფიალის ზემო ნაპირთან დატანებულია მოკლე მილი, რომლის სიგრძე, ფიალის გარეთა პირიდან, 12 mm-ს უდრის. მილი დაცილებულია ფიალის კიდეს 16 mm-ით. მილის დიამეტრი 17 mm-ს არ აღემატება, ხოლო მისი სისქე—7 mm-ს. ფიალის ნაპირი სამი სანტიმეტრის სიგანეზე ცოტად შიგნით არის გადაქანებული და თავდება მრგვალი ფორმის კიდეურით, რომელიც გარეთა პირისკენ არის მომართული. საერთოდ უნდა აღვნიშნოთ, რომ ფიალი გადაკვეთილი კონუსის ფორმას გვაგონებს, თუ ამ კონუსის მცირე ფუძეს ფიალის ძირად წარმოვიდგენთ. თიხა, რომლიდანაც ფიალი არის ნაკეთები, კარგად დამუშავებულია და თანაც მშვენივრად გამომწვარი, თუმცა მას მოშავო ფერი დაჰკრავს.

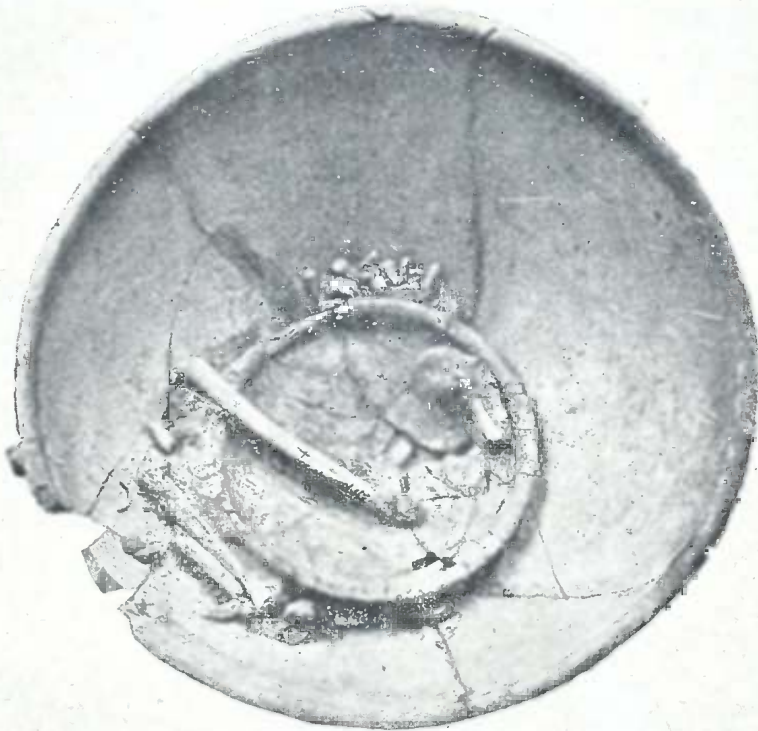
სურ. 30. ფიალი (ზემო ნაპირთან დატანებული მილი მოჩანს).

ფიალი მორგვზე¹ არის ნაკეთები და არავითარი ორნამენტი მას არ ამკობს. ამგვარი ფიალები ნახული აქვს ფ. ბაიერნს სამთავროს უძველეს («Kuppelgräber» ანუ Brunnengräber) საფლავებში,

¹) მორგვი უკვე ჰქონდათ ხმარებაში ეგვიპტელებს 1900 წ. ჩვენს წელთაღრიცხვამდე.

მაგრამ ამ ფიალებს ნაპირზე არ უნდა ჰქონდეს მილი დატანებული. ყოველ შემთხვევაში ეს არ არის მათს აღწერაში მოხსენებული და არც მათს სურათზე ჩანს (B. Wyruboff, Pl. X, f. 10, 12).

ზოგიერთი მკვლევარი ფიალის წარმოშობას მეტად ძველ დროს აკუთვნებს (მაგალითად, Klemm-ი ერთს თავის შრომაში «Handbuch der germanischen Alterthumskunde»). საერთოდ კი ზემოთ ნახსენები ფორმის ჭურჭელი ბევრს სხვადასხვა ადგილას არის ცნობილი ნეოლითის დროიდან დაწყებული უკანასკნელ დრომდის.

სურ. 31. ფიალი, რომლის შიგნით მოჩანს ჯამი და წინამხრის ძვლები.

ჯამი, რომელიც ფიალის შიგნით იყო ჩადებული პატარა ზომისაა და ნაპირები შემოკეთებული აქვს (სურ. 3P და 31). ამ ნაპირების წრის დიამეტრი 222 mm უდრის. ჯამს საკმარ (57 mm) სიღრმე აქვს და სისქით 8 mm-ს არ აღემატება. მისი თიხა კარგადაა და მუშავებული და საკმაოდ გამომწვარი. ჯამი მორგვზე არის ნაკელები და არ აქვს ორნამენტები. ჯამის ჩამომტვრეულ ნაპირებს თუ დავაკვირდებით, შევამჩნევთ, რომ მისი შიგნითა და გარეთა პირი სრულებით შავია და თანაც მოპრიალეებული, ხოლო გულისკენ კი მოწითული ფერი დაჰკრავს.

სამარეშივე იყო ერთი მოკლე ყელიანი, დიდ პირიანი და ფართო მუცლიანი დოქი (სურ. 3 A და 32), რომლის სიმაღლე 287 mm უდრის, ხოლო მუცლის უდიდესი დიამეტრი — 270 mm; ყელის სიმაღლე — 61 mm; ამავე ყელის ზემო პირის დიამეტრი — 95 mm, ხოლო ქვემოსი — 73 mm. ძირი ბრტყელია და მისი დიამეტრი 96 mm-ია; დოქის კედლების და ძირის სისქე 7 mm-ს უდრის. ტარი იმდენად პატარა აქვს, რომ მოზრდილი ადამიანის ხელისათვის სრულიად შეუფერებელია. ტარის ცალი თავი მიმაგრებულია ყელის ზემო ნაპირზე.

სურ. 32. დოქი.

ამ ჭურჭლის თიხა არ არის ძალიან წმინდა და აქვს მუქი ნაცრის ფერი. დოქი გაკეთებულია მორგვზე, მშვენივრად არის გამომწვარი და მუცლის გარშემო, ტარისკენ უფრო ახლოს ვიდრე ძირისკენ, სამი ამოღარული წრე უვლის პარალელურად 8 mm-ით ერთი მეორეზე დაშორებული. სხვათა შორის, ამგვარი ჭურჭელი აღმოჩენილია ტრაპიზში (მეექვსე შრე).

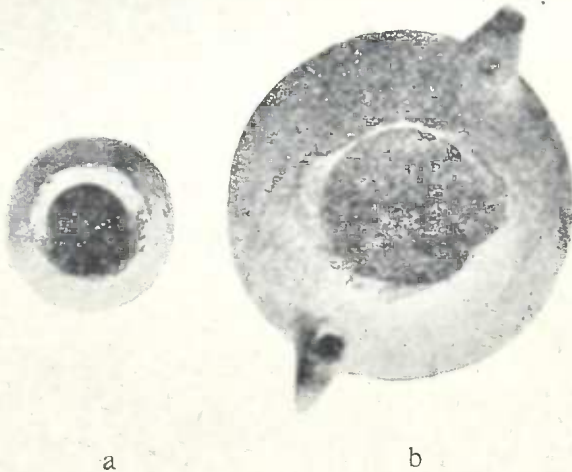
კოჭობი. ჩონჩხის წინ იდო პატარა ზომის, დაბალი ორყურა კოჭობი (სურ. 3), რომლის მუცლის შუა ადგილი ირგვლივ თვალსაჩინოდ არის გარეთ გამოწეული (სურ. 33b და სურ. 34b). ამ ჭურჭლის სიმაღლე 94 mm-ია, დიამეტრი — 125 mm, ზემო ნაპირების წრის დიამეტრი — 67 mm, ძირის დიამეტრი — 62 mm. ჭურჭლის ყურები ორივე

გვერდით გახვრეტილია, რომ შესაძლებელი ყოფილიყო მისი ჩამოკიდება, ან ხელის მოსაკიდის გაკეთება (სურ. 34 b).

სურ. 33. მუცელვიწრო (a) და ორყურა (b) კოჭობები.

ზემოთ აღნიშნული ჭურჭლის გვერდით წაქცეული იდგვა ძალიან პატარა, მუცელვიწრო კოჭობი. მისი სიმაღლე უდრის 83 მმ-ს; ხოლო მუცლის დიამეტრი 62 მმ-ს (სურ. 33 a და 34 a); პირის წრის დიამეტრი 39 მმ-ია, ხოლო ძირის 32 მმ.

სურ. 34. უცელვიწრო (a) და ორყურა (b) კოჭობები. (ზემოდან დახედვით).

ამ ორი უკანასკნელი ჭურჭლის კედლების სისქე ცოტა უფრო ნაკლებია, ვიდრე დანარჩენი ჭურჭლის კედლების; ორივე მორგვზება გაკეთებული და მათი თიხის ფერი, დამუშავება, გამოწვა—თითქმის იგივეა, როგორც სხვა უკვე ნახსენები ჭურჭლის. ძირი ამათაც ბრტყელი აქვს.

საერთოდ, როდესაც ზემოავჯალის სამარის ჭურჭელს თვალს გადავაკლებთ, შევამჩნევთ, რომ მისი ფორმები ან მოკვეთილ კონუსს მოგვაგონებენ (მაგალითად, ფიალი, სურ. 30), ან ორ მოკვეთილ კონუსს, ძირა ფუძეებით ერთად შეერთებულს (მაგალითად, ორყურა კოჭობი, სურ. 33, დოქი, სურ. 32). ეს გარემოება ამთავითვე უნდა აღინიშნოს იმიტომ, რომ შესაძლოა შემდეგში ამგვარი ფორმის ჭურჭელი ტიპოლოგიურ კლასიფიკაციაში ცალკე გამოვყოთ.

ზემოთ უკვე იყო მოხსენებული, რომ ჩვენ მიერ აღმოჩენილ ზემოავჯალის ჭურჭელს არ აქვს ისეთი ფერი, რომელიც ჩვეულებრივ, თანამედროვე, კარგად გამომწვარ თიხის ჭურჭელს სჩვევია, არამედ — მოშაო (მუქი ნაცრის ფერი).

როგორ უნდა აეხსნათ ასეთი გარემოება?

ჩვენ ვიცით, რომ წმინდა თიხა, რომელიც უმეტეს ნაწილად არის შედგენი ფელდშპატების დაშლისა, თავისი ქიმიური შემადგენლობით წარმოადგენს წყალნარევ ალუმინიუმის სილიკატს და გამოიხატება ფორმულით $Al_2O_3 \cdot 2 SiO_2 \cdot 2 H_2O$; მაგრამ ამგვარი შემადგენლობით თიხა ბუნებაში თითქმის სრულიად არ გვხვდება; მას ყოველთვის აქვს შერეული სხვადასხვა ორგანიული და არაორგანიული ნივთიერებანი, რომლებიც წმინდა თიხის მოთეთრო ფერს ბევრნაირად სცვლიან: მომწვანოდ, მოლურჯოდ, მოშავოდ და სხვა. თიხის კარგად გამოწვის დროს, ყველა ორგანიული ნივთიერება იწვის, ხოლო არაორგანიული — (როგორც არის უმთავრესად რკინის ქანგი) აძლევს გამომწვარ თიხას მოჩალისფრო ან მოწითურ ფერს.

თუ აყალო მიწას არ აქვს რკინის ქანგი და თანაც ორგანიული ნივთიერებით სულ შავად არის შეღებილი, ასეთი აყალო მიწა გამოწვის შემდეგ ღებულობს თეთრ ფერს.

მაშ როგორ არის, რომ მიწაში ნაპოვნ, ძველი დროის კარგად გამომწვარ ჭურჭელს, ზოგიერთ შემთხვევაში შავი ან მოშავო ფერი აქვს ხოლმე, როგორც, მაგალითად, ჩვენს მიერ ნაპოვნ, ზემოთ მოხსენებულ ჭურჭელს. ამგვარ გარემოებას სხვადასხვა ნაირად ხსნიან: მაგალითად, F. Jäger-ი (*Verhandl.* 1878, S. 228. *Verh.* 1879, S. 43; *Verh.* 1882, S. 457) თიხის ჭურჭლის შავ ფერს აწერს თიხისავე ჭურჭლის უხერხულად გამოწვას, რომლის დროს ვითომდა კვამლით იმურებოდა თიხა და ამიტომ ჭურჭელი შავ ფერს ღებულობდა¹. ეტყობა Rudolf Virchow-იც ამ აზრს ადგია კობანის სასა.

1) დღესაც აფრიკის ზოგიერთი ზანგები თიხის ჭურჭელს უმორგვოთ აკეთებენ, ახმობენ მზეზე, შემდეგ ყოველ მხრივ შემოუწყობენ თიხას და ცოტად თუ ბევრად ახერხებენ გამოწვას.

კლასის შესახებ დაწერილ მონოგრაფიაში (Das Gräberfeld von Koban im Lande der Osseten, Kaukasus, S. 110, Berlin. 1883). ამავე გარემოებით ხსნის უვაროვი კობანსა და მცხეთაში ნაპოვნი თიხის ჭურჭლის შავ ფერს (Уварова, Могильники Северного Кавказа: *Материалы по археологии Кавказа*, вып. VIII, стр. 72, Москва 1900. Die Sammlungen des Kaukasischen Museums B. V, S. 69, Tiflis 1902). И. П. Красников-ი აღნიშნავს, რომ თიხის ჭურჭელს შავი ფერი მიეცემოდა, მას (ჭურჭელს) გამოწვამდის წაუსვამდენ ფისს, ქონს, სანთელსა და სხვა ამგვარ ნივთიერებას და შემდეგ, გამოწვის დროს, ასეთი ჭურჭელი კვამლის გავლენით იღებდა მუქს, ხან სრულიად შავ ფერს¹. ზოგიერთი თიხის ჭურჭლის შავ ფერს ხსნის იმ გარემოებით, რომ მასში (თიხაში) „გრაფიტი“ (მინერალური ნახშირი) არის გარეული². მაგრამ გრაფიტნარევი თიხა, თუ ის ძლიერ კარგად გამომწვარი არ არის, ადვილად გამოსაცნობია, ვინაიდან დანითაც კი შეიძლება მისი დაჭრა და ამ ნაჭრების, როგორც თანქრის, გამოყენება.

ზემოაღვალაში და აგრეთვე საქართველოს სხვადასხვა კუთხეებში აღმოჩენილი შავი კერამიკა გრაფიტის გარევეთ არ აიხსნება. ამ კერამიკის შავი ფერი სხვა მიზეზებით არის გამოწვეული.

ჩვენ გვგონია, რომ კერამიკის შავი ფერი აიხსნება სხვადასხვა გარემოებით და აგრეთვე თვით აყალო მიწის მოშავო ფერთაც, რომელიც მას ჰქონდა მიღებული ორგანიული და არა ორგანიული ნივთიერებიდან. ვინაიდან ზოგიერთ შემთხვევაში კერამიკა კარგად არ იყო გამომწვარი, ამიტომ სულ მთლად ერთიანად არ იწოდენ აყალო მიწაში შერეული ნივთიერებანი და თიხის ჭურჭელს „გამოწვის“ შემდეგ მოშავო ფერი რჩებოდა. რომ მართლაც შავი თიხის ჭურჭელს თან ახლავს ორგანიული ნივთიერებანი, რომლებიც მას მოშავო ფერს აძლევენ, ამაში ჩვენ შეგვიძლია დავრწმუნდეთ ექსპერიმენტალურად. ამისათვის საჭიროა შავი თიხის ნატეხი ან მთელი ჭურჭელი კარგად გამოწვათ და ჩვენ მივიღებთ მოწითალო ფერს, ვინაიდან თიხაში შერეული ორგანიული ნივთიერებანი დაიწვის და რკინის ქანგი, რომელიც თიხაში ურევია, ბუნებრივ თეთრს თიხას მოწითალო ფერს მისცემს. მაგრამ აქვე შეგვიძლია ვიფიქროთ, რომ

¹) Керамика и ее сохранение. Изд. Государств. Академии Истории Матер. Культ. стр. 28 и 30. Ленинград 1926.

²) Alfred Götze u. J. Kostzewski, Graphit u. graphitierte Gefässe: *Reallexikon der Vorgeschichte*, B. IV, zweite Hälfte, S. 498. ობ. აგრეთვე Museum Caucasicum, B. V, S. 69. Tiflis 1902.

მეორედ, კარგად გამოწვის დროს, დაიწვის არა ორგანიული ნივთიერებანი, არამედ ის „მური“, რომლითაც გაშავებული იყო ჭურჭელი პირველად გამოწვის დროს. რომ ამგვარი აზრის დაშვება ყოვლად მიუღებელია, ამას ჩვენ დავინახავთ შემდეგში.

თუ საქართველოში განათხარ შავი თიხის ჭურჭლის ნამტვრევებს თვალს გადავავლებთ, დავინახავთ, რომ ისინი ოთხ უმთავრეს ჯგუფად დაიყოფა; პირველ ჯგუფს შეადგენენ ისეთები, რომელთაც კედლების მთელ სისქეზე თანაბარი შავი ან მოშავო ფერი აქვს. მეორე ჯგუფს ეკუთვნიან ისეთები, რომელთა კედლის შუა გული შავია, ხოლო მის გარშემო მდებარე ორივე პირები (შიგნითა და გარეთა)—მოწითალო. მესამე ჯგუფს შეადგენენ ისეთები, რომელთაც გარეთა პირი შავი, ცოტად მოპრიალეებული აქვთ, ხოლო შიგნითა—მოწითალო. მეოთხე ჯგუფსაც ეკუთვნიან ისეთები, რომელთა კედლის შუა გული წითელია, ხოლო მის გარშემო მდებარე ორივე პირები (შიგნითა და გარეთა)—მოშავო. როგორ უნდა ავხსნათ ჩვენ საქმის ამგვარი გარემოება?

ავიღოთ პირველი შემთხვევა. ჩვენ აქ საქმე გვაქვს შავ თიხასთან, რომელიც არ არის კარგად გამომწვარი და რომელსაც თან ახლავს კიდევ ორგანიული მოშავო ფერის მიმცემი ნივთიერებანი. შესაძლოა, რომ ამავე შემთხვევაში კერამიკის ფერი შეცვლილი იყოს ჩანაყონი წყლით, რომელშიდაც გახსნილი იყო სხვადასხვა ნივთიერება. მეორე შემთხვევაში თიხა მთლიანად არ არის ბოლომდის გამომწვარი, თანაც ორგანიული ნივთიერებანი დამწვარი და ამიტომ მოწითალო; კედლის შიგნითა გული კი შავად არის დარჩენილი, ვინაიდან მას არ ჰქონდა საკმაო ტემპერატურა და მჟავადი, რომ სრულიად დამწვარიყო ყველა ის ნივთიერება, რომელმაც მას მოშავო ფერი მისცა. მესამე შემთხვევაში კი თიხა უფრო კარგად არის გამომწვარი, ხოლო გარეთა პირი ხელოვნურად შეღებილი და მოპრიალეული იმ წესით, როგორც ეს ზემოთ უკვე იყო ნახსენები. მეოთხე შემთხვევაში უეჭველად გავლენა ჰქონდა ჩანაყონ წყალს და მასში გახსნილ ნივთიერებას.

რომ შავ კერამიკას კვამლის საშუალებით არ აქვს შავი ფერი მიღებული, ამაში ჩვენ დავრწმუნდებით, თუ თიხის ჭურჭელს მოწითალო ან მოთეთრო ფერის აყალო მიწისგან გავაკეთებთ და მოვაქცევთ არა დიდს ტემპერატურაში და თანაც შევქმნით ისეთ პირობებს, რომ ის რამდენისამე დღის განმავლობაში მუდამ კვამლში იყოს გახვეული. ამ შემთხვევაში, მართალია, ჭურჭლის კედლები, როგორც შიგნით ისე გარეთ შავად გაიმურება, მაგრამ ჭურჭლის კედლის ში-

გნითა გული კვამლისაგან მაინც არ გაშავდება. მაშასადამე ის აზრი, ვითომც შავი ჭურჭლის კედლებში კვამლი იყოს შესული და მით შავი ფერი მიცემული, უარყოფილად უნდა ჩაითვალოს და შავი კერამიკის ფერი უნდა მივაწეროთ, ან თვით შავ აყალო მიწას და მოუთავებელ გამოწვას და ან ჩანაჟონი წყლის გავლენას, ვინაიდან შესაძლოა, რომ კარგად გამომწვარმა წითელი (თუნდ მოყვითალო) ფერის კერამიკამ შავი ფერი მიიღოს მიწაში მოხვედრის შემდეგ იმ ჩანაჟონი წყლის გამო, რომელშიდაც ორგანიული ნიეთიერებებია გახსნილი. ამ შემთხვევაში ჩვენ საქმე გვაქვს მეტად დიდ დროსთან (შავი კერამიკა უმეტეს ნაწილად ეკუთვნის ჩვენი წელთაღრიცხვის წინა დროს), რის განმავლობაშიც შეღებილი ჩანაჟონი წყალი მას ფერს უცვლის. ეს მით უფრო საფიქრებელია, თუ წარმოვიდგენთ გამომწვარი თიხის ფოროვანობას (დაცხრილვას) და შეღებილი ჩანაჟონი წყლის მაზედ სისტემატიურად მოქმედებას ათასი წლობით.

მართალია, კვამლს შეუძლია გავლენა იქონიოს კერამიკის ფერზე, მაგრამ ეს გავლენა სულ სხვა ხასიათისაა.

სარდოლიკის ანუ კარნეოლის მძივები.

სამარეში აღმოჩნდა 37 ცალი სარდოლიკის ანუ კარნეოლის მძივი, რომელიც შეგვიძლია სამ უმთავრეს ჯგუფად დავყოთ. პირველ ჯგუფს შეადგენს 14 ცალი გახეხილი, ელიპსოიდის ფორმის მძივი (სურ. 8); ამ მძივების პატარა ღერძის ზომა საშუალოდ 4 მმ-ს უდრის, ხოლო დიდი ღერძის—5 მმ-ს.

მძივის ნახვრეტი (მილი) არ არის თანაბარი ზომის: თავებთან, პატარა ღერძის ორივე ბოლოში უფრო ფართოა და შუაგულისკენ ვიწრო, ასე რომ მილის ფორმა შეგვიძლია წარმოვიდგინოთ ორ მოკვეთილ კონუსად, რომელთა მცირე ფუძეები მილის შუაგულში ხვდებიან. თუ მძივის პატარა ღერძზე გამკვეთ სიბრტყეს გავავლებთ, კვეთი მოგვცემს ორი მხრიდან შეზნეჟილს ექვსკუთხედს.

მეორე ჯგუფს ეკუთვნის 22 ცალი მძივი (სურ. 8), რომელიც თავისი ფორმით, ზომით, ნახვრეტის მოყვანილობით, ზედაპირის გახეხვით და სხვა თვისებით უახლოვდება პირველი ჯგუფის მძივებს, ხოლო ეს მძივები პირველი ჯგუფის მძივებისგან განსხვავდებიან თავიანთი ხუთწახნაგოვანობით. წახნაგები კი წარმოადგენენ მრუდე სიბრტყეებს. ამავე ჯგუფს ეკუთვნის ერთი ცალი კვარცის მძივი (სურ. 9).

მესამე ჯგუფს ეკუთვნის მხოლოდ ერთი მძივი, რომლის ფორ-

მას მივიღებთ, თუ ორ თანასწორ ფუძიან და სხვადასხვა სიმაღლიან კონუსების ფუძეებს ერთმანერთს შეუერთებთ (სურ. 8). ამ მძივის სიგრძე არის 16,5 mm, დიამეტრი (იქ, სადაც კონუსების ფუძეები ერთმანერთს ხედებიან)—8 mm. მძივს აქვს ნახვრეტი მხოლოდ ცალთავზე (დიდი კონუსის წვერზე). ტექნიკური დამუშავების მხრივ ეს ნახვრეტი სრულიად არ განირჩევა ზემოთ აღნიშნული მძივების ნახვრეტისაგან. ამ მძივის ფორმა გვაძლევს საბაბს ვიფიქროთ, რომ, როგორც ეს მძივი, აგრეთვე მასთან ერთად სარდოლიკის სხვა მძივებიც, ყელის სამკაულად იყო ნახშიარი და არა ტანსაცმელის ანუ თავსახურის მოსართავად¹.

„შუშის“ მძივები.

გარდა სარდოლიკის მძივებისა სამარეში აღმოჩნდა ორი ცალი მოყვითალო ფერის შუშისმაგვარი მძივი (სურ. 10). ამ მძივების ქიმიურმა ანალიზმა გვიჩვენა, რომ მათს შემადგენლობაში შედის SiO_2 (58,3⁰/₁₀₀), CaO (8,3⁰/₁₀₀), რაც გვაფიქრებინებს, რომ მძივები შუშისმაგვარი ნივთიერების ან შუშის იყო. ამ მძივების ფორმაც მიაგავს ძირა ფუძეებით ერთად შეერთებულ ორ კონუსს. მათი დიამეტრი პოლუსებს შუა—5,5 mm, ხოლო შუაწელზე—6,5 mm.

სამარეშივე აღმოჩნდა აგრეთვე 15 ცალი მოცისფრო ფერის მეტად პატარა ზომის (სიგრძე 2 mm, $D=2$ mm) მძივები (სურ. 11). ამათმა ანალიზმა (SiO_2 , Al_2O_3 , Fe_2O_3 , CaO , CaCO_3 , Mg და სხვა) გვიჩვენა, რომ ეს მძივებიც თავიანთი შემადგენლობით შუშის მძივებს უახლოვდება².

თუ ჩვენ ზემოავჭალის სამარის ინვენტარს ერთხელ კიდევ თვალს გადავაავლებთ, დავინახავთ, რომ ზოგიერთი ნივთების წარმოშობაზე და განვითარებაზე, ადგილობრივ სპეციფიკურ პირობებთან

1) რაც შეეხება თვით სარდოლიკის პოვნას საქართველოს ტერიტორიაზე და მის პირველად აღმოჩენას სარდესში, ამის შესახებ უკვე გვქონდა აღნიშნული ჩვენს შრომაში „კარსნის ხევის სასაფლაო“ გვ. 17--18.

საერთოდ აღვნიშნავთ, რომ სარდოლიკის მძივებს მეტად ბევრს პოულობენ, როგორც საქართველოს, აგრეთვე მის მოსაზღვრე ქვეყნების ძველი დროის სამარეებში. მაგალითად, ფ. ბ ა ი ე რ ნ მ ა ერთს სამარეში 5000 სარდოლიკის მძივი იპოვა (*Verhandlungen*, S. 340, Berlin 1882).

სამწუხაროდ უნდა აღვნიშნოთ, რომ, მიუხედავად ბევრი ცდისა, სარდოლიკის მძივის გადაღესვა და მიკროსკოპიულად შესწავლა ვერ მოვახერხეთ.

2) ერთი ცალი მძივი, მეტად დაზიანებული, ქიმიური ანალიზისათვის იქნა გაწირული.

ერთად, გავლენა ჰქონდა სხვადასხვა მხარეებიდან შემოჭრილ კულტურულ ელემენტებს, რომლებიც ადგილობრივ კულტურულ ელემენტებთან ერთად ჰქმნიდნენ თავისებურ ფორმებს, ჰიბრიდებს. ეს ითქმის, მაგალითად, მახვილზე და ზოგს სხვაზედაც.

აღსანიშნავია აგრეთვე, რომ სამარის ნივთების ტექნოლოგია თავისთავად უკვე მიგვიჩვენებს განსაზღვრულ საზოგადოებრივ ფორმაციაზე, რომელშიდაც უნდა იყოს შერეული სულ სხვა საზოგადოებრივი ფორმაციების ზოგიერთი ელემენტებიც. ეს საზოგადოებრივი ფორმაცია არის გვაროვნული წესწყობილება.

მაგრამ ჩვენ შეგვიძლია უფრო მეტი ვთქვათ: ზემოაღვალის სამარის ინვენტარი ახასიათებს გვაროვნული წესწყობილების ისეთს ეპოქას, როდესაც უკვე მომხდარი იყო გვაროვნული საზოგადოების „დიდოჯახებად“ დაყოფა, ეკონომიური უთანასწორობა და კერძო საკუთრების ზოგიერთი ფორმების წარმოშობა.

რომ ეკონომიურ უთანასწორობას, რომელიც სხვა მიზეზებთან ერთად შედეგი იყო გვაროვნული საზოგადოების ოჯახებად დაყოფის, ადგილი ჰქონდა ზემოაღვალის ადამიანის დროს, ამას გვეუბნება სამარის მეტად მდიდარი ინვენტარი. ცნობილია, რომ ძველ დროში მიცვალებულს სამარეში ხშირად თან ჩაატანდნენ ხოლმე (და ამას ეხლაც აქვს ადგილი კულტურის პრიმიტიულ საფეხურზე მდგომ ზოგიერთ ხალხში) იმ ნივთებს, რომლებიც მიცვალებულის „კუთვნილებად“ იყო ცნობილი და რომლებიც მიცვალებულისათვის აუცილებელ „საჭიროებას“ წარმოადგენდა „საიქიოში“. აქიდან ცხადია, რომ მდიდრებს, და საერთოდ მდიდარი ოჯახის შვილებს, მდიდარ ინვენტარს ჩაატანდნენ სამარეში, ხოლო ღარიბებს—ღარიბს.

სამარეში აღმოჩენილ კერამიკას ნათლად ეტყობა, რომ იმ დროში, ესე იგი ზემოაღვალის ადამიანის დროს, უკვე ყოფილან თიხის ჭურჭლის გაკეთების ცალკე სპეციალისტები; ამას ამხელს მისი ტექნოლოგია. მაგრამ ცალკე სპეციალისტები ყოფილან, არამც თუ თიხის ჭურჭლის დასამუშავებლად, არამედ ბრინჯაოს და რკინის ნივთების დასამუშავებლადაც. ამით ჩვენ გვინდა ვთქვათ, რომ ზემოაღვალის ადამიანის დროს უკვე ყოფილან მოხელეთა სხვადასხვა ჯგუფები, მაგალითად მჭედლები, ბრინჯაოს ჩამომსხმელები და სხვ., რაც გვიჩვენებს, რომ იმ დროს უკვე იქმნებოდა ელემენტები კლასობრივი დანაწილებისათვის და ალებ-მიცემობის განვითარებისათვის.

Dr. G. NIORADZE.

DAS GRAB VON SEMOAWTSCHALA.

(Zusammenfassung und Ergebnisse).

Das Grab von Semoawtschala wurde von mir Ende Dezember 1927 in der Sowjet-Kinder-Arbeitskolonie (Abb. 1; die Stelle des Grabes ist mit einem Stern bezeichnet) entdeckt. Es befand sich in einer Tiefe von 65 cm. Die Schicht, wo unser Fund eingelagert war, bestand aus Verwitterungslehm der jüngeren Alluvialperiode (Abb. 2 c); unter diesem Alluvium lag noch eine ältere Alluvialschicht, welche aus kleinen Kieselsteinen und grobkörnigem Sand bestand (Abb. 2 b). Noch tiefer gehend, stiess man auf oligocänen Sandstein (Abb. 2 a).

Bei der vorsichtigen Präparation des Grabes erschien zuerst ein zerschlagener Krug (Abb. 3 A), dann der obere Teil einer grossen Tonschale (Abb. 3 B); hierauf kam ein Schädel zum Vorschein (Abb. 3 C); ihm folgte ein Bronzeschwert (Abb. 3 D); unter dem Schwert lagen Bein- und Armknochen (Abb. 3 E, S). An dem Oberarm waren zwei Bronze-Armringe (Abb. 3 F). Am Ende des Schwertes erschienen Rippen (Abb. 3 H) und die Reste von Beckenknochen (Abb. 3 I). In der Nähe des Schwertgriffes, zwischen 2 Steinen, befanden sich Reste eines eisernen Messers oder Dolches (Abb. 3 J), dessen Griff mit 20 Stück kleinen Bronzenägeln (Abb. 4 a), das Griffende jedoch mit einem Bronzeplättchen (Abb. 3 K u. 4 b) verziert waren. Alsdann erblickte ich 2 kleine Gefässe (Abb. 3 L u. M), eine Bronzeahle (Abb. 3), die eiserne Spitze einer Lanze, unter welcher der Unterkiefer eines Pferdeschädels lag (Abb. 6 u. 3 U). Zwischen dem Schädel und der Tonschale lagen diverse Fingerknochen, an denen sich Bronzeringe befanden (Abb. 3 T u. 5). Nachdem ich von der grossen Schale die Erde

entfernt hatte, bemerkte ich in ihr Reste eines menschlichen Unterkiefers mit Zähnen und einem Tonteller (Abb. 3P), auf dem ein Ellbogenknochen lag. Unter verschiedenen Beckenknochenresten sammelte ich 37 geschliffene Karneolperlen (Abb. 8), ein Stück Quarzperle (Abb. 9), zwei dicke (Abb. 10) u. 15 (Abb. 11) dünne glasartige Perlen und auch 3 halbkugelförmige Bronzeknöpfe (Abb. 7). Hiermit war dann der Inhalt des aufgedeckten Grabes erschöpft.

Der Boden der Gruft war flach geebnet und lag 17,2 m über dem Wasserspiegel des Flusses. Die Länge des Grabbodens war 1,4 m, die Breite—1,3 m, sodass sie kreisförmig schien, auch war sie aller Wahrscheinlichkeit nach mit Kieselsteinen ausgelegt, welche überall auf dem Erdboden zerstreut lagen; diese Annahme wird dadurch bestärkt, dass auf gleicher Höhe mit dem Grabhügel Kiesel nur in den Grenzen des Grabes zu finden ist, während er ausserhalb dieser Grenzen nicht mehr nachzuweisen ist. Wie die Gruft jedoch mit den Kieselsteinen ausgelegt war, oder zu welchem anderen Zwecke hier dieselben verwendet wurden, war nicht festzustellen. Desgleichen ist es unklar, in welcher Art die Gruft geschlossen wurde, denn, wie wir weiter sehen werden, wurde sie mit Erde nicht zugeschüttet.

Die Reste des Gerippes weisen auf den Umstand hin, dass der Tote in sitzender Stellung, mit hochgezogenen Knien bestattet war (Abb. 13 A). Auf den Knien des Toten ruhte das Schwert; zu seiner Rechten war der Unterkiefer des Pferdes und darauf die Lanze. Vor dem Toten, auf 2 kleinen Steinen, lagen die Reste des eisernen Messers oder Dolches und zu beiden Seiten verschiedene Tongefässe. Der Tote sass gegen Süden gerichtet mit dem Rücken scheinbar an der Hinterwand des Grabes angelehnt, welche letzteres, wie schon oben gesagt war, frei von Erde gelassen und wahrscheinlich oben mit Stäben oder ähnlichem dicht zugedeckt und darauf erst Erde geschüttet wurde. Die sitzende Stellung des Toten lässt sich an der Lage der aufgefundenen Knochen sicher feststellen, wenn man sich diese in restauriertem Zustande vergegenwärtigt, wie wir dieses auf der Zeichnung getan. Der obere Teil dieser Zeichnung (Abb. 13 A) stellt die ursprüngliche Stellung des Toten auf Grund des unteren Teiles der Zeichnung dar, welche wiederum getreu der photographischen Aufnahme (Abb. 3) nachgebildet wurde. Auf die sitzende Stellung des Toten weisen die entsprechenden Entfernun-

gen zwischen den aufgefundenen Knochen hin, z. B. die Entfernung zwischen den Becken- und Mittelfussknochen.

Gräber derselben Art und mit analogem Inventar (Bronzeschwert mit stumpfem Ende und ähnlichen Verzierungen, Keramik) waren von Bayern auf dem Samthawro-Felde aufgedeckt und als «Kuppelgräber» oder die «der unteren Etage» bezeichnet (vgl. Untersuchungen über die ältesten Gräber- und Schatzfunde in Kaukasien, Berlin 1882, S. 28—40; *Verhandl.*, 1882, S. 352; ferner noch P. S. Uwarowa: *Museum Caucasicum*, Bd. V, S. 69—71 u. Taf. VIII und Wyrouboff u. P. S. Uwarowa, Objets d'antiquité du Musée de la Soc. des amateurs d'archéologie au Caucase, Tiflis 1877 pl. III, fig. 4.

Schädel. Dem Schädel fehlt der Unterkiefer, so dass er ein Calvarium vorstellt. Nach dem von Welker aufgestellten Schema könnte der Schädel einem Menschen von 30—40 Jahren angehören. Beim Schädel ist der cerebrale Teil (das Neurokranium) gut entwickelt, der viscerele (das Splanchnokranium) dagegen schwach. Dies lässt darauf schliessen, dass es der Schädel eines Menschen war, der auf einer höheren Kulturstufe stand. Das Volumen des Schädelhohlraumes, seine Kapazität, beträgt 1367, 80 ccm.

Schädelmessung. Die Länge des Schädels von der Glabella bis zu dem Opisthokranion gemessen gleicht 193 mm. Die grösste Breite an der Stelle der grössten seitlichen Ausladung der Schädelkapsel ist 125 mm und die grösste Höhe zwischen Basion und Bregma—151 mm¹. Wenn wir jetzt die Breite wie die Höhe in Prozenten zu der Länge ausdrücken, so ergibt sich folgendes:

der Längenbreitenindex—64,77,

der Längenhöhenindex—78,24,

der Höhenbreitenindex—82,78.

Auf Grund des Längenbreitenindex, können wir den benannten Schädel zu den hyperdolichocephalen zählen; die Längenhöhen- und Höhenbreitenindexe reihen ihn entsprechend in die hypsicephalen und tapeinocephalen ein. Die Horizontalkurve des Schädels ist ovoide.

Stirnbein. Seine Bogenlänge (Nasion—Bregma) beträgt 141 mm; die der Frontalsehne—118 mm, der frontale Bogensehnenindex

¹) Als Orientierungsebene des Schädels wird von mir die Ohraugenebene (Frankfurter Horizontale) genommen.

—86,52. Daraus ist zu schliessen, dass der Vorderteil des Gehirns gut entwickelt war.

Scheitelbein. Die Länge des Parietalbogens zwischen Bregma und Lambda ist 130 mm, die der Parietalsehne—118 mm und der parietale Bogensehnenindex—90,78.

Hinterhauptsbein. Es tritt nicht sehr hervor. Die Protuberantia occipitalis externa erhält bei sagittalem Schnitt dieselbe Form, wie sie bei Broca in dessen Schema unter N° 2 bezeichnet ist. Die Protuberantia occipitalis externa ist bedeutend weiter entfernt von Torus occipitalis, was in der Phylogenesis seine Ursache hat. Die Länge des Occipitalbogens beträgt 111 mm, die der Occipitalsehne—98 mm und sein Index (occipitaler Bogensehnenindex)—88,29.

Mediansagittalbogen. Die Länge desselben (Nasion—Opisthion) ist 382 mm. Die auf diese Länge sich beziehenden Sagittalbogenindexe von anthropologischer Bedeutung sind folgende: frontaler—36,91, parietaler—34,03, occipitaler—29,05.

Schädelnähte. Die Sutura coronalis (Abb. 17) ähnelt der bei Broca in dessen Schema unter N° 2 angegebenen. Sutura sagittalis und Sutura lambdoidea sind sehr kompliziert und ähneln den bei Broca in dessen Schema unter N° 4 angegebenen.

Hinterhauptsloch. Die Länge (Basion—Opisthion) ist 37 mm, die Breite—25 mm.

Deformation. Im Laufe der Zeit hat sich der Schädel in der Erde deformiert und eine plattere Form angenommen. Daher ist in Betracht zu ziehen, dass diese Deformation bei der Schädelmessung zu einem anderen Resultat geführt hat, ganz besonders für die Sehnenlänge. Im linken Teile des Os frontale zwischen Sutura frontalis und coronalis, 27 mm von Bregma entfernt, ist eine Verletzung von ovoidischer Form zu bemerken (Abb. 17). Dieselbe ist 28 mm lang und 7 mm breit. Die Ränder der verletzten Stelle sind wieder ausgewachsen. Das zeugt davon, dass die Verwundete nach der Verletzung eine Zeitlang noch gelebt hat. Die verletzte Stelle ist keine Folge einer Trepanation, sondern durch einen Schlag mit einem harten Gegenstande (Stein, Speerspitze u. ä.) verursacht.

Gesichtsschädel. Die unterhalb des Stirnbeins gelegene Schädelpartie ist schwach ausgebildet. Ferner ist eine Reduktion

des Gebisses, wie auch die zunehmende Betonung des Gesichtssinnes auf Kosten des Geruchssinnes bemerkbar. Der Gesichtsschädel hat triangulare Form.

Die Obergesichtshöhe (Nasion—Prostion) ist 64 mm; sein Index aber 69,57, da die Jochbogenbreite 92 mm beträgt.

Augenhöhlen. Die Form derselben ist viereckig mit stark abgerundeten Ecken. Ihre Länge ist 38 mm, die Höhe—32 mm, der Index—84,21, daher können wir sie zu den Mesokonchen zählen.

Nase. Höhe (Nasion—Nasospinale)—50 mm. Breite—21 mm. Index—42. Folglich, der Schädel gehört zu den Leptorhinen.

Zähne. Zähnenindex—41,8. Nach der von W. H. Flower aufgestellten Klassifikation gehören sie zu den Mikroodonten. Sie sind nicht cariös.

Schädelgewicht. Es beträgt 370 gr. Einige Teile fehlen; das Gewicht derselben kann nicht über 70—80 gr. betragen.

Wuchs. Auf Grund nur eines gut erhaltenen Oberarmknochens (Humerus) können wir den Schluss ziehen, dass der Wuchs des Semoawtschaler Menschen 1470 mm betrug.

Geschlechtsbestimmung. Benannter Schädel gehört einem Weibe. Dafür sprechen: der Habitus desselben, die kranio-metrischen Messungen, das geringe Gewicht (absolutes und relatives), der dünne Scheitelknochen (4 mm), die Kapazität, das kleine Hinterhauptsloch, der schwach ausgebildete Processus mastoideus, das im Verhältnis zur Schädelkapsel kleine Gesicht, die schwache Entwicklung der Glabella und der Superciliarbögen, der fliehende Verlauf der Stirn, die deutliche Ausprägung der Stirn- und Scheitelhöcker, die starke Wölbung des Schädeldaches, kleine Zähne u. a.

Auch das vorgefundene Grabinventar, wie z. B. zwei Armringe ($D=5,4$ cm) und fünf Fingerringe ($D=1,8$ cm), eine Ahle und viele Perlen können als Beweismaterial für unsere Behauptung dienen.

Skelettfunde von bewaffneten Weibern. In der Literatur sind einige Fälle bekannt, wo in Weibergräbern Dolche aus Bronze gefunden wurden. In unserem Fund ist nebst einem Dolch auch ein Schwert und eine eiserne Speerspitze gefunden worden.

Als Montelius die mit Dolchen bewaffneten vorgefundnen Weiberskelette mit den Amazonen in Verbindung brachte, so konnte er es mit weniger Recht als wir jetzt tun.

Schwert. Das semoawtschaler Schwert ist kurz. Seine Länge mit dem Griff beträgt 58 cm. Die Klingenslänge ist 43,3 cm, der Handgriff—8,2 cm, die Höhe des Knaufes—2,5 cm und dessen Durchmesser—4,5 cm.

Die Breite der Schwertklinge am oberen Ende ist 7,8 cm, am unteren—4,3 cm. Die Dicke der Klinge verjüngt sich den Schneiden zu. Die Dicke der Mittelrippe beträgt am oberen Ende 9 mm, am unteren—12 mm.

Auf beiden Seiten der Klinge sind unterhalb des Griffes gleiche Ornamentmuster eingeritzt, die die Form eines S—Spirales haben. Ähnliche Spirale kommen auf den trojanischen Pithoi vor, auch an den hettitischen Torpfeilern, an welchen die in Relief ausgemeisselte Abbildung eines Gottes oder Königs zu sehen ist, und an dem kaukasischen Gürtel.

Von den Spiralen abwärts läuft die Blutrille und dazwischen eine Zickzacklinie. Andere Zeichnungen oder Darstellungen besitzt unser Schwert nicht, doch besitzen manche Schwerter vom semoawtschaler Typus eingeritzte Abbildungen von Tieren (Hirsch u. Steinbock) und Fischgrätenmotive (Abb. 23).

Der Handgriff ist mit hervorstehenden Blättermotiven und geraden Linien verziert.

Der Knauf ist halbkugelförmig und auf demselben ist ein achtstrahliger Stern (Abb. 25) abgebildet. Dieser Stern kann die Venus sein, deren graphische Darstellung in der altorientalischen Welt üblich war. Dabei ist noch zu bemerken, dass die Bronzeschwerter vom semoawtschaler Typus fischschwanzförmige Enden haben (Abb. 23) und mit Fischgrätenmotiven verziert sind. Der Handgriff ist hohl und der Knauf durchbrochen (Abb. 25). In den durchbrochenen Stellen fanden sich Spuren verfaulten Holzes vor.

Handgriff und Klinge bestehen aus einem Stück; für den Guss derselben wurde eine «verlorene» Gussform benutzt. Die Spirale, die Zickzacklinie und die Blutrille sind aber nach dem Guss eingeritzt.

Der reich verzierte Handgriff, die Art der Bearbeitung und die ganze Schwertform legen Zeugnis von einer gut entwickelten Bronzetechnik ab.

Die Analyse des Schwertes ergab 90,07% Kupfer (Cu), 9,89% Zinn (Sn) und 0,04% Eisen (Fe); auch Spuren von Phosphor (P) sind vorhanden.

Unser Schwert steht durch die Form seines Handgriffs, des Knaufs, der Klinge u. a. in der Literatur einzig da. Daher kann es als besonderer Typus unter die schon vorhandenen eingereiht werden und das «semoawtschaler Schwert» genannt werden ¹.

Schwerter vom semoawtschaler Typus kommen bisher nur in Ost-Georgien vor und zwar auf dem linksseitigen Ufer des Kuraflusses ². Auf dem gegenüberliegenden Ufer finden sich Schwerter von ganz anderem Typus vor (Abb. 28).

Unser Schwert ist weder eingeführt noch ein Beutestück, sondern an Ort und Stelle verfertigt worden.

Die grosse Meinungsverschiedenheit in der Alters-Bestimmung der aufgedeckten grossen kaukasischen Gräberfelder, lässt auch eine genauere zeitliche Bestimmung unseres Schwertes nicht zu. Doch sind wir geneigt es kulturhistorisch in den Beginn des Eisenzeitalters zu versetzen und halten es für möglich die Zeit um das XIII Jahrhundert vor unserer Zeitrechnung ansehen zu dürfen.

Die **Armbänder** (Abb. 29), die am Unterarm vorgefunden wurden (Abb. 3 F), sind aus dickem Bronzedraht (0,6 cm) gebogen mit aufeinander liegenden Enden. Die Analyse derselben ergab 88,06% Kupfer, 9,31% Zinn und 2,63% andere Bestandteile.

Die **Fingerringe** (Abb. 5) sind aus dünnerem (2 mm) Bronzedraht gebogen mit den Armbändern ähnlichen Enden. Um den Ring herum laufen Querfurchen.

Die **Ahle** (Abb. 3 i) ist ein wenig verbogen und ihre Länge beträgt 10 cm.

Was die Reste der vorgefundenen **Eisengegenstände** anbelangt, so sind sie durch Rost derart verändert, dass ihre genaue Form nicht mehr bestimmt werden kann.

Die **Tongefässe** aus dem semoawtschaler Grabe sind grau-farbig und auf der Drehscheibe verfertigt. Unter diesen Gefässen befindet sich eine grosse Schale, deren oberer Rand mit einem Rohr versehen ist (Abb. 3 B u. 30). Die Tiefe der Schale beträgt 175 mm und der obere Durchmesser—460 mm.

Der Krug ist weitbauchig (Abb. 3 A u. 32) und ähnelt den trojanischen (aus der Troja VI). Die Höhe des Kruges ist 287 mm,

¹) Das gewicht des Schwertes ist 1060 gr.

²) Die bisher unbekannt gebliebenen Schwerter sind auf unseren Tafeln IV, V, VI, VII u. VIII abgebildet.

der Durchmesser des Bauches 270 mm. Die Henkelöffnung ist für einen Erwachsenen zu gering.

Von den beiden Tontöpfen ist der eine weitbauchig und mit zwei kurzen einander gegenüber stehenden durchlochtem Ansätzen versehen (Abb. 33 b u. 34 b), die zum Aufhängen dienen sollten. Die Höhe dieses Topfes ist 94 mm, der Durchmesser des Bauches 125 mm. Die Höhe des anderen Topfes ist 83 mm, der Durchmesser des Bauches 62 mm.

Die Gefässe sind ohne jegliche Ornamente, nur um den Krug laufen parallel zum oberen Rande drei Rinnen.

Die **Karneolperlen** (Abb. 8) sind sorgfältig bearbeitet und die natürliche Oberfläche poliert. Die Bohrlöcher an ihrer Innenwand sind glatt und nicht gleichmässig, sodass eine grosse Enge der inneren Lochteile bemerkbar ist.

სახელწილის, ნივთების და აღზიდების გაჩვენებელი

- ადელიადა 158.
ავადმყოფი 190.
ავარელები 176.
ავსტრალია 158.
ავსტრალიელი 160, 161, 164.
ავსტრია 176.
ავლანისტანი 208.
აზია 200.
აკადები 188.
აკლდამა 151, 176.
აკინაკი 206.
აკურა 206.
ალუვიონი (ახალი) 139.
ალუმინიუმი 215.
ამაზონი 180, 203.
ამერიკა 158.
ამორძალი ნ. ამაზონი.
ამულეტი 170, 188.
ანალიზი (ქიმიური):
" მახვილის 193.
" სამაჯურის 206.
" ბეჭდის 210.
" მძივების 219.
ანთროპოფაგია 153.
ანუ-ადად-ის (ტაძარი) 197.
არაბები 186.
არაბეთი 179.
არიელები 189, 190.
არპაჩაი 206.
ასურბანიპალი 187.
ასურელები 189, 197, 200, 206.
ასურეთი 201.
ატრიბუტი 189, 190.
აფრიკა 158, 215.
აღებ-მიცემობა 220.
ახალმთვარე 160.
ახალშენი 139.
ბაბილონელები 189, 197, 200.
ბაბილონი 187.
ბაზიონი 147.
ბაიერნი 202.
ბაკურციხე 184, 195, 200, 204.
ბანტუ 158.
ბარელიეფი (ხეთთური) 200.
ბარძაყი 147, 152.
ბაქო 205.
ბელაუ 182.
ბეჭედი 143, 157, 175, 210.
ბოდბისი 205.
ბოიანი (სოფელი) 206.
ბორნჰოლმი 155.
ბორსიპა 189.
ბოლასკეი 182, 183, 203.
ბოშები 185.
ბრაზიციფალი 164.
ბუნი 210.
ბუშანი 177.
ბუშტი 162.
განჯა 206.
გველი 189, 190.
გნდე 181.
გორაკები 141.
გოროდცივი 201.
„გრაფიტი“ 216.
გროსე 177.
დანა 141, 142, 146, 194, 211.
დანაწილება (კლასობრივი) 220.
დანია 179.
„დედა-მზე“ 190.
დეფორმაცია 168, 173, 177.
დიზენტი 164.
დოლიზოციფალი 164.
დოქი 139, 141, 157, 213, 215.
ეგეოსი 196, 206.
ეგვიპტე 190, 194, 198, 199.
ეგვიპტელები 189, 190, 211.
ევა 190.
ელამი 189.
ემბრიო 159.
ემუ 158.
ერმიტაჟი 205.
ესკიმოსი 158, 160.
ექსკუთხედი 218.
ერო 204.

ვადა 181, 182, 183.

ვაზიანი 176.

ვარიეტეტი 162, 163, 164, 165, 168, 173,
177, 178, 179.

ვარსკვლავი 186, 187, 191, 205, 206.

ვენერა 186, 188.

ვეშაპი 190.

ვინკლერი 200.

ვირხოვი 200.

ზანგები 215.

ზარა 190.

ზაქათალი 204, 205.

ზელიგმანი 188.

ზეცა 191.

ზოდები 204, 208, 209.

ზღვა 189, 196, 167, 203.

თავის ქალა 141, 152, 163, 174.

თალი 153.

თევზი 189, 190, 194, 195.

„თევზ-ხერხა“ 190.

თვლები 191.

თილისმა 187, 188.

თხემის ბორცვები 175.

„ ძვალი 165.

იაპონია 158.

იდეოგრამა 187.

ილინოისი 170.

იმპორტი 209.

ინდექსი (კბილების) 173.

„ (ორბიტასი) 172.

„ (პირის სახის) 172.

„ (სიგრძე-სიგანის) 163, 164.

„ (სიგრძე-სიმაღლის) 163, 164.

„ (სიმაღლე-სიგანის) 163, 164.

ინგლისი 177.

ინდოელები 185.

ინდოეთი 158.

ინდოსტანი 158.

ინდუსტრია 192, 208.

ირანელები 186.

ირემი 189, 190, 191.

ისარი 198.

იუტლანდია 179.

იშტარი 187.

კალა 193, 203.

კალაქანეთი 206.

კაკაბეთი 204.

კაპაციტეტი 175.

კარნეოლი ნ. სარდოლიკი.

კასტამუნი 203.

კეტი 194.

კეფა 175.

კეფის როკები 168.

კეფის ძვალი 166.

კეფის ხვრელი 167.

კეფტიუ 192.

კბილები 143, 161, 173, 175, 194.

კვარცი 143, 146, 218.

კვიპროსი 192, 197, 199.

კვირა (რვადლიანი) 186.

კიმერები 176, 203.

კიმერიელები ნ. კიმერები.

კობანი 200, 201, 210, 215.

კონდაკოვი 202.

კონუსი 215, 219.

კოტა 192, 197.

კოჭობი 213, 214, 215.

„კუნჭულა“ 166.

კუპერ-კრიკი 158.

კურგანი 204.

ლენინაკანი 206.

ლიოსი 149.

ლიუცონი 160.

ლორუთი 206.

ლურსმანი 142, 191, 210.

მავთული 211, 218.

მაზრა (ყაზახის) 206.

მადანი 193, 208.

მაკროცეფალი 175, 176, 177.

მაჩხაანი 204.

მახათი 143, 157, 175, 210.

მახვილი (ასურელების) 197.

„ (ბაბილონელების) 197.

„ (ევროპის) 197.

„ (კვიპროსის) 197.

„ (კრეტაზედ და ეგვიპტეში აღმო-
ჩენილი) 198.

„ (ხემოავჭალის) 198.

„ (საბერძნეთის) 197.

„ (სირიელების) 197.

„ (ტალიშის) 196.

„ (ქედაბეკის) 196.

„ (ხეთთების) 197.

მეზოცეფალი 164.

მელანეზია 158.

მენ-ხეპრ-პა-სენება 199.

მენჯი 141, 143, 147.

მეოთხეული 139.

მეტოპიზმი 167.

მექსიკა 194.

მიკენი 203.

მილი 192, 211, 218.

„ მოდელი“ 192.

მორგანი 200.

მორგვი 211, 212, 214, 215.

მონტელიუსი 200.

მოტივები (თევზის ფხის) 183.
 მუმია 158, 159, 161.
 მური 217.
 მუხლის თავი 147, 148.
 მცირე აზია 199, 200, 206, 208.
 მიხეები 143, 175, 219.

ნადავლი 209.
 ნათელთევზა ნ. ხვიმენი.
 ნაკადები 141.
 ნაკერი 158.
 ნანა 187.
 ნაცარი 158.
 ნახშირი 157, 158.
 ნაჯახი 193, 194, 198, 203.
 ნეკნები 143.
 ნეოლითი 170, 198, 212.
 ნიკბები 183, 189.
 ნიკელი 193.
 ნინოწმინდა (სოფელი) 204.
 ნიჟარა 182.
 ნილაბი 190.
 ნაწიბური 131.

ობსიდიანი 194.
 ოკეანი 194.
 ოლიგოცენი 139.
 ორბიტა 172.
 ორთოგნათი 173.
 ორმოსამარე 150, 151, 175, 176.

პალეოლითი 158, 160, 182, 198.
 პალესტინელები 200.
 პერგამენელები 187.
 პერუანელები 152.
 პითლი 183.
 პლანეტა 186, 187.
 პოლინესია 158.
 პრეპარაცია 141.
 პროგნათი 173.
 პროექცია 147, 150, 165, 166.
 პროტოტიპი 193, 194, 198.

ჟანგი (რკინისა) 215, 216.

რამზეს მეორე 200.
 რგოლები 204, 208, 209.
 „რედკინ-ლაგერი“ 200, 201, 202, 205.
 რედუქცია 162, 172.
 რეკონსტრუქცია 150.
 რენე 178.
 რკინა 193.
 რიჩ-გრანდე-ლო-სული 158, 160.
 რიტუალი 154, 155.
 რიყე 139, 141, 145.
 როსტოვცევი 180.

საგურამო 154, 155, 157.
 სახოვადობა (გვაროვნული) 220.
 „საკვეთი“ 192.
 საკუთრება (კერძო) 220.
 სალმანასარ მეორე 197.
 სამარე 142, (სურ. 3), 150, 154, 155, 157.

სამარის ძირი 144.
 სამაჯური 141, 157, 175, 209, (სურ. 29). 210.

სამთავრო 200, 203.
 სამკაული 142.
 სანთელი 156, 192, 216.
 სარგონ მეორე 187.
 სარგონი 201.
 სარდესი 219.
 სარდინია 155.
 სარდოლოგი 143, 145, 157, 218.
 სართაჭალა 176.

სარიუკონი ნ. სარგონი.
 სატევარი ნ. ხანჯალი.
 საფრანგეთი 155, 176.
 სამეილოსნო 159.
 საცხენისი 204.
 სემიტები 178, 179.
 სილა 145.
 სიმბოლო (ღვთაების) 187.
 სინაპი 208.
 სირია 178.
 სირიელები 192, 197.
 სომხეთი 178.
 სპარსეთი 178, 208.
 სპილენძი 193, 208.
 სპირალი 156, 182, 183, 192, 205, 206.
 სპირტი 146.
 სტელა 187.
 სტროგონოვი 205.
 სუზა 187.
 „სული“ (ბოროტი) 190.
 სუმერები 188.
 სქემა 150.

ტალოგრენი 200.
 ტალიში 196, 197.
 ტანსაცმელი 147.
 ტანმანია 158.
 ტერფის ძვლები 143.
 ტიპოლოგია 195, 196.
 ტოლსტოი 202.
 ტომი 177.
 ტომსკი 176.
 ტოტები 147.
 ტოტმოს მესამე 199.
 ტრეპანაცია 170, 171.
 ტროია 183.
 ტყვია 193.

უვაროვა 202.
 უვაროვი 200.
 უთანასწორობა (ეკონომიური) 220.
 უნგრეთი 176.
 ურართუ 201.
 ურნა 158, 160.

ფალანგები 143, 144.
 ფარმაცოესკი 201.
 ფატმა 188.
 ფელდშპატი 215.
 ფენი 139.
 ფიალი 141, 143, 157, 210, 211, 212, 215.

ფიბულა 102, 203.
 ფილისტერები 192, 197.
 ფილოგენეზი 166.
 ფირფიტა 142, 210.
 ფისი 216.
 ფიშერი 178.
 ფიცრები 147.
 ფორაკი 165.
 ფორმაცია (სახოგადობრივი) 220.
 ფოსფორი 193.
 ფრაგმენტები 211.
 ფუნჯი 141.
 ფხა 192.

ქამარი 183.
 ქარვა 191.
 ქედაბეკი 183, 196, 206.
 ქერჩი 176.
 ქვეცა 190.
 ქვის ხანა 159.
 ქვიშა-ქვა 139.
 ქოთანი 142.
 ქონი 216.
 „ქურის ქიმი“ 172.

ღილი 143, 145, 210, სურ. 7.
 ღმერთი (სიყვარულის) 187.
 „ (ომის) 187.
 ღმერთქალი 190.

ყალიბი 156, 191, 192, 208.
 ყბა 143, 146, 152, 173, 174.
 ყირიმი 176.
 ყუთი 158.

შამანი 158.
 შანტრი 200.
 შაშარი 183.
 შელლაკი 146.
 შეეიცარია 208.
 შვეცია 208.
 შუბი 143, 144, 146, 157, 180, 198, 204, 210.

ჩონჩხი 144, 146, 148, 149, 151, 152, 154, 174.

„ჩრდილო-რასა“ 178, 179.

ცეცხლი 158.
 ციმბირი 176.
 ცული 203.
 „ (ამაზონის) 204.
 ცხენი 143.
 ცხვირი 173.

ძვალი (შუბლის) 165, 167.

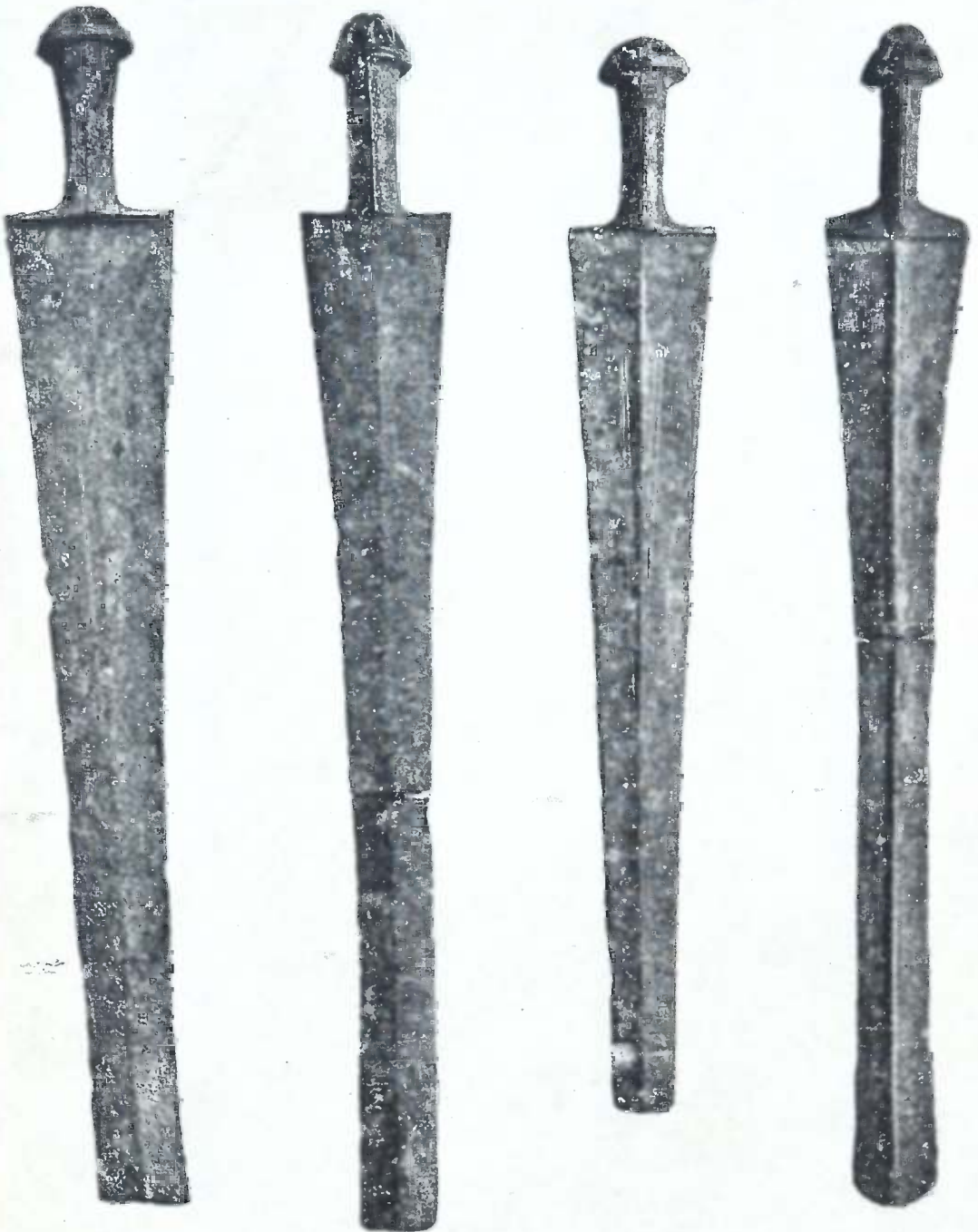
ფესწყობილება (გვაროვნული) 220.
 ფეივი 147.
 წინააზიელეზი 190.
 წრე 147.

ჭირისუფალი 159.
 ჭურჭელი 146, 151, 152.

ხალხი 177.
 ხაზი (ნიკებეიანი) ნ. ნიკებეი.
 ხათუხალი 200.
 ხანჯალი (ქვის) 190, 194, 195, სურ. 27.
 ხვიმენი 194.
 ხეთოები 178, 182, 183, 197, 200, 206.
 ხელეჩო 203.
 ხელი 188.

„ჯადო“ 187.
 ჯამი 143, 212.

ჭალოშტადტი 203.
 ჭამის 188.
 ჭიბრიდი 208, 220.
 ჭიკსოსები 200.
 ჭმეის 188.
 ჭოტენტოტები 158.

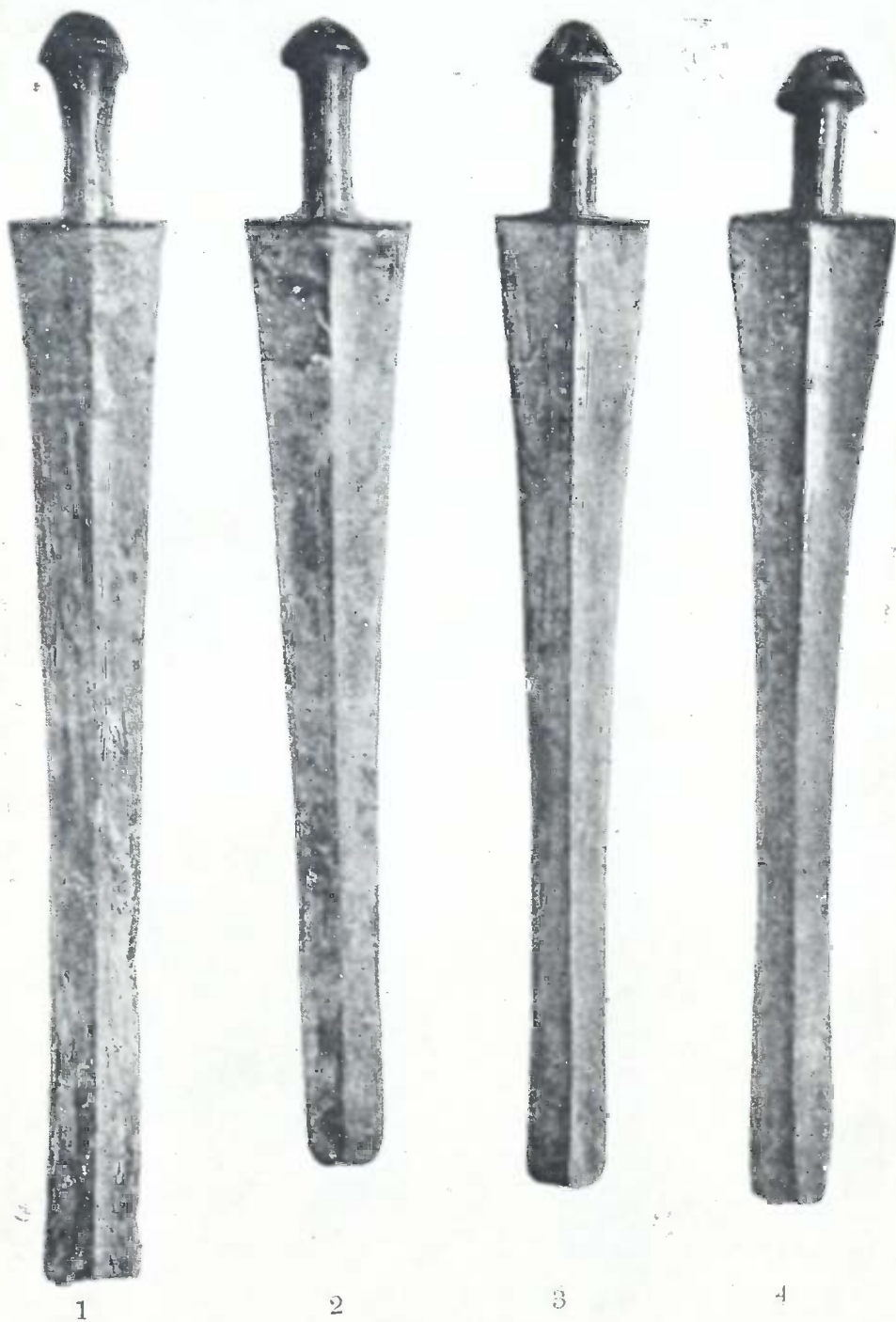
1

2

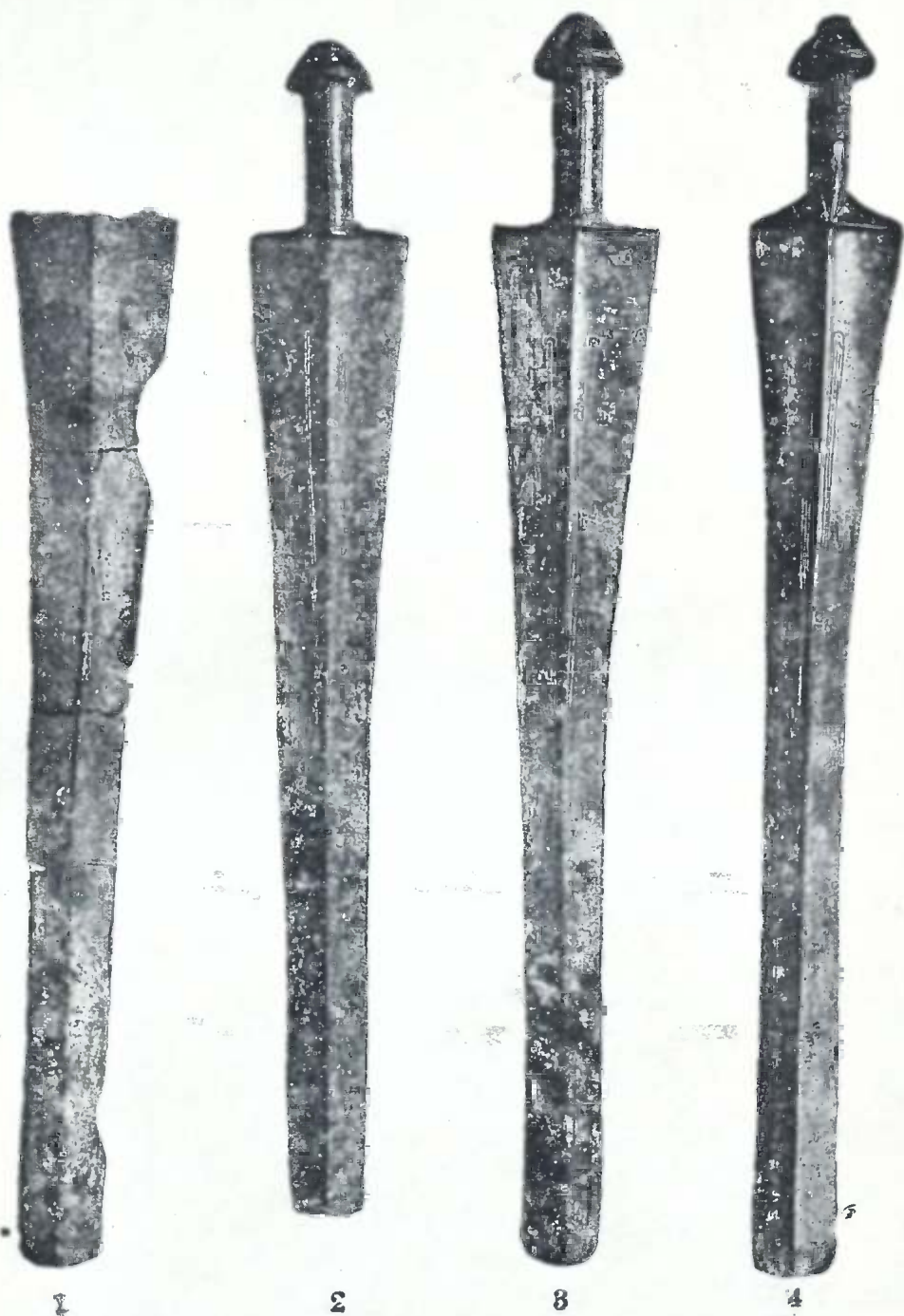
3

4

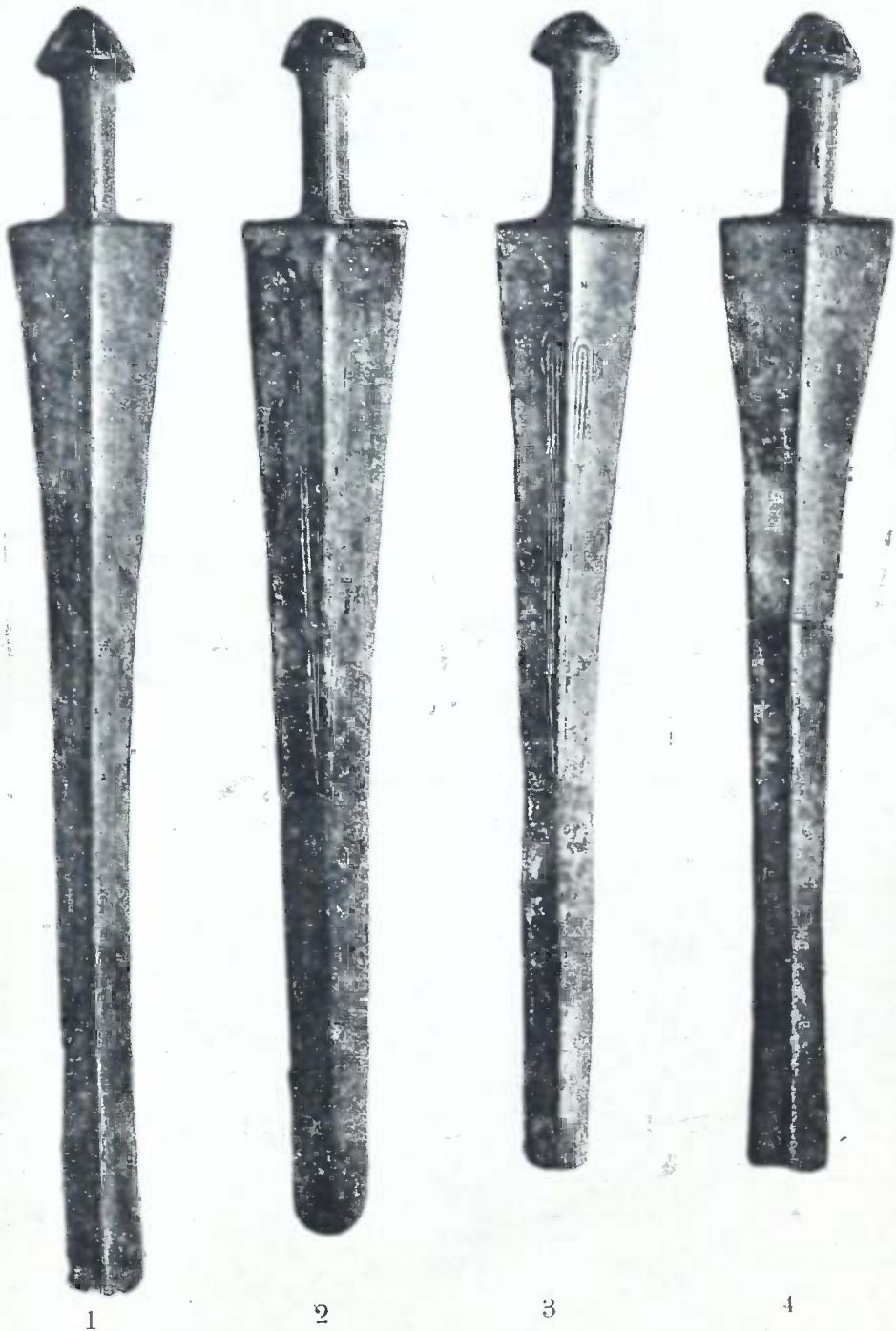
გ. ნიორაძე, ზემოაქალის სამარე.

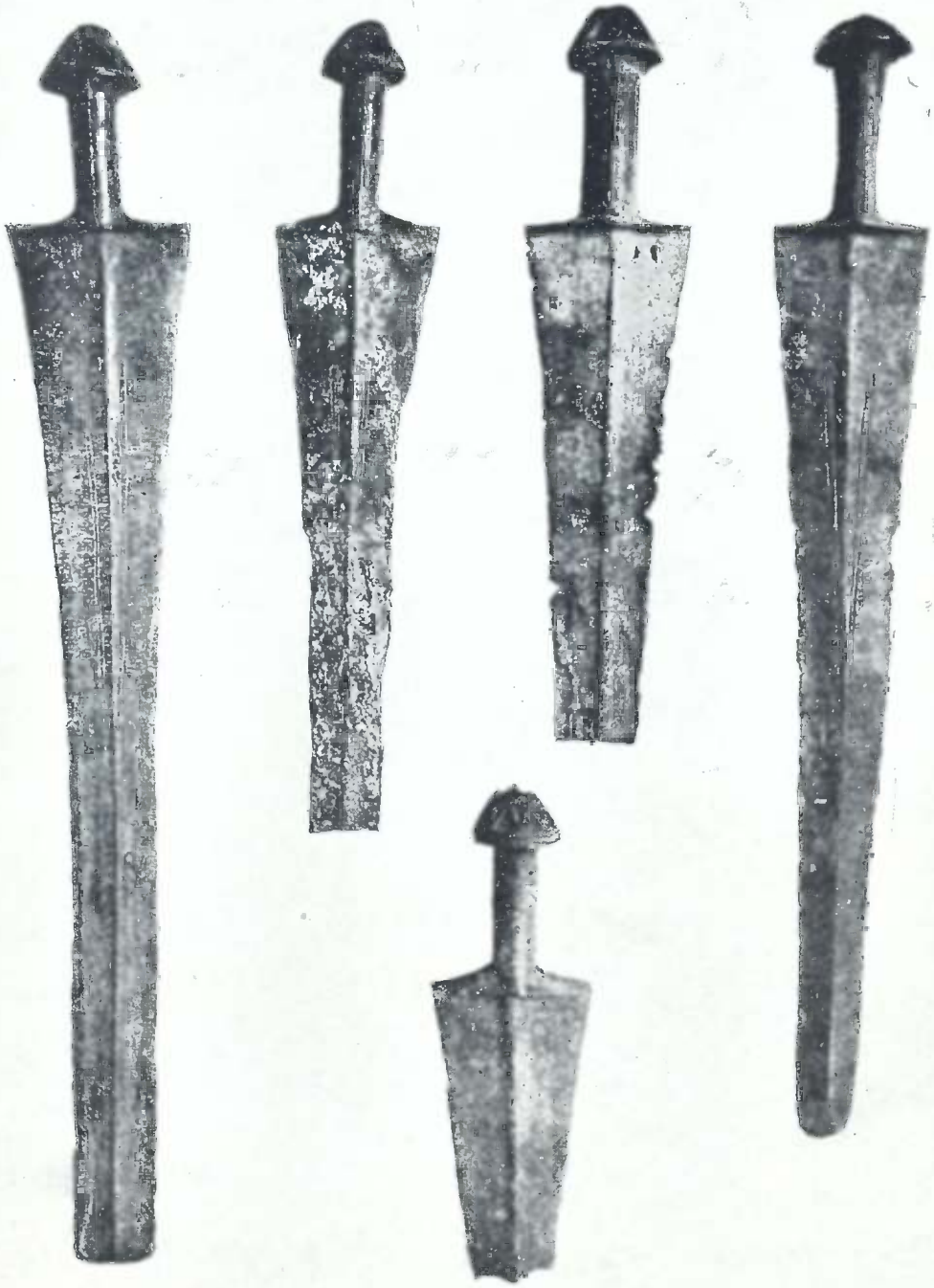
გ. ნიორაძე, ზემოაჭალის სამარე.

გ. ნიორაძე, ზემოავჯალის სამარე.

გ. ნიორაძე, ზემოავჯალის სამარე.

1

2

5

3

4

გ. ნიორაძე, ზენოავეკალის სამარე.

930.26

5 681